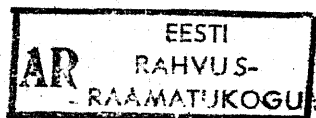

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMEKOND: J. AAVIK, M. J. EISEN, V. GRÜNTAL,
J. JÕGEVER, A. JÜRGENSTEIN, L. KETTUNEN, J. KÖPP,
J. LUIGA, A. SAABERK

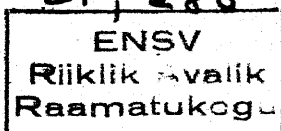

TEGEV TOIMETAJA **J. W. WESKI**

NELJASTEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1920

SP, 226

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1920

XIV AASTAKÄIK

№ 7—8

Esiisade enneajalooline õigus.

(Järg.)

5

4. Naise tõmbamine ja ostmine.

Naise tõmbamine ehk röövimine ja selle ostmine on isesugused abielusse astumise (naise võtmise) viisid. Mõlemad on kõiksuguste vanemate abielu vormidega mõeldavad ja võimalikud: hetärismi ajajärgus võib röövitud või ostetud naine terve suguharu omaks saada, ema- ja isaõiguse ajajärgus niisama perekonna kui ka üksiku omaks. Tuletame siin meele, mis me varemini esimese õõ õigusest, julutamisest ja voodi proovimisest kõneldes (1. peat.) selle kohta ütlesime. — Näib, et siin eksogaamia põhimõte ühes või teises ulatuses on läbi löönud. Sest niikaua, kui endogaamia alusel abielu sugulaste ja omaste vahel sunduslik oli ning oma tütarlapsed üles kasvatati, ei olnud otsekohest põhjust vägivallaga võõrsilt naist võtta ega teda sealt osta.

Tõmbamisel võeti naine vägivallaga, rööviti. Nagu juba varemini tähendasime, oli naine vanema aja mõistete järele osa mehe või meeste varandusest, nende omandus. Ja röövimine oli üks vanematest omandamiseviisidest. Röövitud, s. o. vägivallaga võetud asi — elav või elutu — sai õigusliselt röövija omaks. — Nii oli see sõjasaagiga endisel ajal ja on praegugi veel. — Vägivald, ülijõud, oli õiguse looja ja kaitsja ning on seda teatud määrani veel tänapäev.

Teadagi tegi naiste röövimine rahvaste, suguharude või -võsade ja sugukondade rahuliku vahekorra kindlustaks. Vaenukäikude ajal, kus see vahekord kunagi kindel ei olnud, oli võimalik sel teel meestele naisi muretseda. Sõjakad rahvad, kelle kilda ka meie esiisad, eraldi saarlased, kuulusid, tõid omale vaenukäikude puhul tugeva

käsivarre abil mõõgaga õigust mõistes alati naisi ja tütarlapsi naabritelt sõjasaagina koju. Teadagi, et nabrid kättemaksmise korral omalt poolt sedasama kordasid. Ja meie ajaloo koidikul leiame kodumaal naiste ja tüdrukute röövimise sõjakäikudel täies hoos olevat. Lugege ise neid kurbi lehekülgi Läti Hendriku ajaraamatust (näit. XV, 1; XXI, 7; XXII, 4; XXIII, 5, 6, 9, 10; XXX, 1 j. m. t.). Seal leiame oma esiisade eksogaamilist naiste tõmbamist (Rootsist, Daanist, Lätist ja Venemaalt), aga ka endogaamilist (saarlased tõmbasid Ülemaalt ja mannermaa mehed — naabruses olevatest oma maakondadest), ja esiemade röövimist võõraste rahvaste poolt jne. — Sõjaliste kirgede vaikimine ja rahulikkude eluviiside maavõtmine ühes korraldatud õigusliste oludega läi tingimised naise ostmiseks, millest allpool kõneleme. Tuli aga siiski siin ja seal veel endogaamilist naiste tõmbamist ette (v. hilisema aja kirikukatsumise-protokollid, näit. 1642. a. omad ja W. R(eimanni) kirjeldus „Haridusloolised pildid“ „Post.“ 1897 nr. 223 jne.), siis astus kõvenev riigivõim, samuti kui verise kättemaksmise puhul, vägivaldla tarvitamisele eraisikute poolt vahele. Naiste röövimise eest määrati rasked karistused, isegi surmanuhtlus (v. Eisen, E. Kirj. 1910, lhk. 61; Kelch, Historia; Hiärn, Ehst-, Lyf- u. Lettl. Gesch.; Volmari maapäeva otsus 17. jaan. 1554; Gesch. des Esti, Liv- u. Curl. Privatrechts, lhk. 11 ja 12; „Post.“ 1897 nr. 223 jne.). Kui Saare- ja Läänemaa piiskopp Johannes IV Kievel 1521 Haapsalus peetud maapäevale ette pani tüdrukute vägivaldset äraviimist kristliku õpetuse läbi katsuda ära hoida ja maapäev selle peale otsustas tüdrukute röövimise surmanuhtlusega ära keelata (Amelung-Kulturstudien, lhk. 252—3; v. Urkundenbuch 7) ja Rootsi valitsus sada aastat hiljemini Gustav Adolphi tütre Kristiine ajal (13. aug. 1634) Liivimaa jaoks ülemkonsistoriumi asutas, kes muu seas ka paganaaegse naiste röövimisega pidi võitlema (v. Busch, Materialien zur Geschichte u. Statistik, lhk. 470—1), siis oli see juba endogaamline, naiste röövimine, oma rahva seast „tõmbamine“, endise eksogaamilise röövimise kahvatanud pilt. — Selle järele, kui piiskopp Albert meie kodumaa vagusaks oli teinud, alla heitnud, lõppesid meie sõjad naaberrahvaste vastu ja kadus ka naiste röövimine võõraste rahvaste käest. Amelung näitab, et 15. aastasaja alguses muu seas ka naiste röövimine juba täiesti kadunud olnud (Kulturstudien, lhk. 220). Siin räägib ta iseendale vastu. Võib küll oletada, et naiste tõmbamine meile teiste rahvaste seast kadunud

oli, kodus kestis aga endogaamiline tõmbamine edasi. — Nii läks lugu naiste röövimisega meie kodumaal.

Niisugustel oludel pidi iga suguharu, -võsa või mõni muu ühiskondlik üksus oma naise ja tütreid hoidma ja jõudumööda kaitsma. Paljude looduserahvaste juures hukati oma tütarlapsed ära, et neid vaja ei oleks kaitsta ja kasvatada. Naisi tõmmati võõrsilt. Vahest oli see ka meie esiisadel üheks tütarlaste surmamise põhjuseks. — Nagu varemini tähendatud, olid ka mehenaised sõjasaagiks, mitte ainult vallalised naisterahvad, kui nende ja teiste vahel sõja puhul ülepea vahet tehti. — Meie kodumaal oli tõmbamine muu seas (vähemalt hilisemal ajal) ka peigmehe vaesusega tingitud (v. „Post.“ 1897 nr. 223, W. R(eiman) kirikukatsumise-protokollide põhjal). Ka sellel viimasel ajal, kus verine kättemaksmine kadunud või kõrvaldatud, leiame, et rahva õigusetunde järele naise röövimine omandamiseakt on: ei jõutud või saadud röövitut tüdrukut tõmbaja käest teel ära lüüa, s. o. jõudis tõmbaja saagi oma koju (või kirikusse) viia, siis lepiti paratamata pahaga ja tõmmatud tüdruk loeti tõmbaja omaks (v. Luce, Wahrh. u. Muthm., lhk. 72 j. j.; Luce järele Wiedemann — Aus dem ... Leben ..., lhk. 311 — ja Eisen — E. K. 1910, lhk. 59). Paremal korral pandi langude vahel lepitusepidu (langu joot) toime ja maksti vahest ehk ka röövitu sugukonnale teatud tasu (üleminek naise ostmisele).

Vana aja vaen röövija ja röövitu omaste (sajarahva ja vakarahva) vahel peegeldub veel üsna selgesti hilisemates pulmakommetes. Muhus peeti pulmi peigmehe pool; naise vanemad sellest osa ei võtnud. Langu joot (lepitusepidu) peeti laupäeval peale pulmi (Holzmayer, Osiliana, 2, I); Hiärni teatel (Monum. Livoniae Ant. I, lhk. 42) peeti see mõni päev peale pulmi. Tahtis peigmees lõpuks vakarahvast lahti saada, siis suitsetas ta need „nagu sääsed“ välja (seals.). Venelaste kohta v. Fletcher, Of the Russe Common Wealth 24; setudest E. Ü. S. Alb. II, lhk. 187. Hiljemini peeti pulmapidu mõlemal pool, mõlemate poolte omaste osavõtmisel. (Vaata ka Wiedemanni sõnaraam. lhk. 175 j. t. aut., ning teiste Soome sugu rahvaste kohta E. K. 1910, lhk. 62 jj.).

Tõmbamiseaja järelkaja on ka nooriku pea piiramine ehk pügamine. Naine märgiti ära, nagu mõni omandatud loom. See komme on õige vana. Nii leiame juba 5. Moos. 21, 10—13 selle kohta: „Kui sa välja lähed sõtta oma vaenlaste vastu ja Jehoova, su Jumal, neid su

kätte annab . . . ja näed vangide hulgas tühe ilusa näoga naise ja sa armastad teda väga . . . omale naiseks . . . võtta, siis pead sa teda oma kotta viima: ja ta peab oma pea paljaks ajama ja laskma oma küüned pikaks kasvada.“ (See on nii Eesti ja Vene k. piiblis. Saksa ja — kui ma õieti mäletan — ka Kreeka k. piiblis olf: „siis vii ta oma majasse ja lase ta juuksed ära lõigata ja küüsi lõigata.“) — Meie esiisade juures konstateeris seda kommet esimesena Olearius, siis Hiärn j. t. — Huvitav oleks teada, kust ajast Karksi ja Halliste ning Kodavere naisterahvaste (naiste või neidude?) piiratud juuksed pärit on. Jäeti seal varemini kõik tütarlapsed ellu ja piirati neil tõmbamise eest hoidmiseks (hilisemal ajal, kui ainult neidusid tõmmati) juuksed ära või on see kitsama piirkonna endogaamia või jälle kahe kihelkonna vaheline eksogaamia jäänus? Või andsid lõunapoolsed naabrid oma tõmbamisega selleks põhjust? Või kannavad (kandsid?) ainult naised lühikesi juukseid?

Naise tõmbamine on meie planeedil väga laialdane nähtus. Muu seas ka kõigi Soome sugu rahvaste juures tarvitusel olnud, nagu professor J. Krohn tõendab (Eisen, Tõmbamine, E. K. 1910) ja Vene ning Saksa uurijad seda kinnitavad (Kusnetsov, Buch j. t.). Keda asi huvitab, lugegu pikemalt selle üle eespool-tähendatud Eiseni tööd, samuti ka Piiblit, kus seda naisevõtmise viisi Penjamini lastele soovitatakse: Kohtumõistja: 21, 20—23; võrdle siia juure ka s. 12 ja 14 ss. ja 4. Moos. 31, 18, 35; Läti Hendr. ajaraam. mitm. kohad, Kalevipoeg III, Kalevala XI, meie rahvalaulusid, Luce, Wiedemann jne. Teiste rahvaste vastav kirjandus, kus ka Soome sugu rahvastest juttu tehakse, on üpris suur.

Nagu rahvas oma suures kogus vanast sitkelt kinni peab, nõnda ka siin. Tõmbamist mängiti ka siis veel, kui tarvidus tema järele ammu kadunud oli ja mõrvoja vabatahtlikult võtjale tuli. Wiedemann (Aus dem . . . Leben . . ., lhk. 311) teatab Luce (Wahrh. u. Muthm., lhk. 72 jj.) järele, et Muhus (länud aastasaja esim. poolel) iga aasta „tõmbamiseaega“ joomiste ehk jootudega on pühitsetud. — Tõmbamist toimetatud neljapäeva ja laupäeva õhtul. Veel aasta 20 eest jäeti Järvamaal neljapäeva õhtul harilik töö seisma, põrand pühiti puhtaks jne. — Miks? — „Kosilased tulevad“, olgugi et talus kositavat polnud (v. neljapäeva püsitsemine). Pulmakommetes jne. elas mälestus tõmbamisest veel kaua edasi, elab paiguti praegugi veel. Tuletame kõiki neid „naljasid“ meele,

mis kosilasega tehti, ja mõtleme nende üle järele. Talle pakuti teist naisterahvast, mõnikord puruvana eidekest jne. Mõrjsja poolt laulunaised võtavad kosilase ja selle kaaslased söimuga vastu. Pea katmine (kõitmine) ja silmade sidumine (Olearius, Kelch j. t.) ning pruudiloor (linik) on samuti vana aja jäänused (võrdle ka näit. seesama muistes Roomas ja vanas Hellases). — Meile kõigile on vist n. n. „pruudi varastamine“ pulma ajal teada või tuntud. Alles paarikümne aasta eest tuli mul omal ühes Järvamaa pulmas pruuti varastada (kirikust laulatuselt tulles). Teada on ka pulmapoiste (sajapoiste) mõõgad, püssilaskmine ja kisamine kirikuteel (Muhus v. Holzmayer, Osiliana 2, I; Lutsi maarahva juures — O. K(allase) „Hähä“, E. Ü. S. Alb. II; lhk. 78) ja tee kinnipanemine pulmalistele, asjad, mis Saaremaal sealse elaniku (M. Kuusk'i) jutu järele veel pool inimeseiga tagasi õige metsikute piltidena esinenud. — Need nähtused keetsid edasi, olgugi et Karl XI antud kirikuseadus 1686. a. nad ära keelas (v. Buddenbrock, Sammlung . . . , 2, 2, pt. 1796). — Samasugused nähtused korduvad ja kordusid ka teiste rahvaste juures (Wilutzky, Reitzenstein j. t.). — Vaata ka laulud, kus tütarlapsi hoiatatakse jne.

See kõik laseb oletada, et varemal ajal meil, nagu mujalgi, naise võtmisel (tõmbamisel, laiema ulatusega sõjakäikudest rääkimata) tõsisid lahinguid löödi. Rahva mälestuses elavad jutud pulmasajade veristest kokkupõrkamistest veel praegu edasi. Nagu kõik, mis suusõnal edasi antakse, aja jooksul muutub, on ka need jutud muutunud ja segasteks saanud, hilisema aja elementa endisse vastu võttes ja vanu maha jättes. Kahtlemata on need lood hämarad mälestused endistest sajarahva ja vakarahva (pulmasajade) vahel, s. o. naise röövijate ja nende tagajajajate (naise omaste) vahel löödud lahingutest, kus ka surnuid maha jäi. Lahingu ägeduses võis mitte ainult röövija (peigmees), vaid ka röövitu (mõrjsja, pruut) surma saada. — Mis Eiseni teatesse puutub, et peigmehe surma puhul niisuguse kokkupõrkamise juures peiupoiss pidi järelejäänud pruudi omale võtma jne., siis on see täiesti arusaadav, kui ka „pidi“ natuke teisiti tuleb mõista: oli meestel kord saak käes ja jõuti seda omale pidada, siis ei antud seda enam vabatahtlikult tagasi. Eluga riskeerides või vere hinnaga saadud naist ei lastud niisama tagasi lipata, vaid keegi röövijatest (peiupoistest) pidas selle peigmehe surma puhul omale. Et saak jagatav ei olnud, jäi ta lõpuks ikka ühele, kui selle kaaslased teatud viisil

rahuldatud olid, s. o. kui „pulm“ peetud oli (võrdle julutamine, voodi proovimine jne. ja vastavad samasugused kombed mets- ehk looduserahvaste juures). Nagu Läti Hendrik jutustab (XXVII, 1), pidanud Sakala ja Ugaunia mehed 1223. a. sõjakäigul liivlaste ja lätlaste maale niisugust „pulma“ röövitud naistega ja tüdrukutega jutustaja kirikus Ümera jõe ääres (v. ka XIV, 10, 2. järk).

Hilisem aeg on asja pehmandanud. Luce (tema järele Wiedemann ja Eisen) teatab, et röövitud tüdruk õöseks tõmbaja juure jäi, kui röövijate salk tagaajajate omast tugevam oli. Hommikul võis ta tagasi minna, kui soovis. Kui vana see määrus meil oli, ei tea ütelda. Ta näitab aga vana raudse aja kombeõiguse kõdunemist ja olude inimlikumaks minemist. — Slaavi tõu juures leiame aastat 600 tagasi sellele vastava määru kirjanduses: Kasimir III (1333—70) aegne Poola riigiseadus (Bandtkie, Jus Polonicum, 1831, lhk. 106) ütleb selle kohta, et vägivaldne tüdruku röövija ihu ja hingega tüdruku ja selle sugulaste armu alla on antud; tahab aga röövitu röövija juure jääda, siis pole tal õigust selle väljaandmist nõuda (võrdle Turner, Slavisches Familienrecht, lhk. 18). Mazori statuudid 1386. a. (Brandtkie, ss. lhk. 420) püüavad vere eest kättemaksmisele piiri panna ja keelavad röövija sugukonnal ära peigmehe surma puhul kätte maksa (Wilutzky, I, 145—146).

Niisugusel ajajärgul ja oludel, kus mehe tugev käsi vars üle kõige käis ja õigust dikteeris, pidid emaõiguse põlve nähtused tagumisele plaanile asuma ja isaõigus maad võtma. Naine, kui tükk varandust, mis võõrsilt võeti ja mehe koju viidi, ei olnud esialgu muud kui teenija, ori, nagu seda ka tema nimetus paljudes, ka Soome sugu keeltes tõendab. Temalt nõuti „truudust“ mehe vastu ja karistati teda surmaga, kui ta ilma mehe loata ennast teisega kokku andis, sigivust ning töökust. Ei jõudnud ta seda enam teha, s. o. jäi ta haigeks või vanaks, siis tõugati ta ära ja tema asemele võeti teine (v. Kelch, Russov, Reiman, kirikukatsum.-protokollid jne.).

Naise ostmine ei parandanud naisterahva seisukorda. Mees ostis naise selle omaste perest samuti, nagu ta lehma laudast ostis. — Kas ei ole lehma, mullika jne. ostmise ja otsimise kõned, mis meil kõigil ju veel tuttavad, hilisema aja kosjakäikudel (v. ka Schröder, Hochzeitsbräuche) ning esimeses peatükis tähendatud nali ostetud lehmast ja vasikast, mis O. Kallas Kaarma pulmas kuulis, küllalt selgeks näituseks, kuidas naise ostmise akti peale

vaadati. — Sellel toorel seisukohal, mis meile nüüd nii sügavalt haavav on, seisavad praegu veel paljud rahvad. Praegused kultuurirahvad asusid omal ajal muidugi samal alusel. — Naise sotsiaalne seisukoht oli õigusliselt, nagu juba öeldud, see, et ta oma mehe omandus oli, selle sõna pidi kuulama jne. Võrreldes seda tolle seisukohaga, mis kirik praegu veel naistele kätte juhatab. — Muidugi võis nii röövitud kui ka ostetud naine, kui tal intelligenti jatkus, arusaaja mehe kodus ennast maksuma panna ja seisukohast, mis kombeõigus talle kätte juhatab, kõrgemale tõusta. Kuid seda tuli teatud põhjustel vististi harva ette. Aspaasiad ja Seeba kuninga emandad on valged varblased ja jäävad selleks edaspidigi. — Aga kuni siin põhjalik muutus sündis, kuni röövimine ainult silmakirjaliseks mänguks ja ostuhinna määramine ainult kosjanaljaks sai ning naise hind pulmahommiku kingiks noorikule muutus, seni läks palju aega mööda. Inimesesoole sissejuurdunud vaated ja arvamisid ei kao ühe ega kahe põlvega.

Naise ostmine võis, nagu eespool ütlesime, alles siis üleüldiseks kombeks saada, kui sõjakired olid vaigistatud ja elu rahulist teed mööda varanduse kasvatamisele sammu. Järjelikult peab ta üleüldiselt noorem olema kui tõmbamise komme. Kui juba tõmbamise ajal võidi röövitud naise sugukonna kättemaksmise eest ennast teatud väärtuste annetamisega päästa, siis sai niisugune maks rahulikul ajal kindlaks kombeks. Nagu endise röövimise asemele üleüldiselt kaubavahetus rahulikul teel (ostmine ja müümine) tuli, nii astus ka endise naise tõmbamise asemele selle ostmine. — Muidugi olenes siin palju rahva iseloomust, eluviisist, haridusest ja asupaigast ära, sest mõlemad nähtused — naise tõmbamine ja ostmine — on samuti kui kõik muud õiguslised nähtused sügavamate sisemiste mõjundite väliseks peegelduseks. Ühes kohas on teatud nähtus tihti palju teravam ja kauema kestvusega kui teises paigas. Võrreldes näituseks siin käsitletud asju Eesti mannermaal ja arhipelaagis.

Naise ostmine oli ja on paljude rahvaste juures tarvitusel. Meie ei hakka neid kõiki siin üles lugema. Keda asi huvitab, leiab seda vastavast kirjandusest, mis mitte väike ei ole. Peatame ainult mõnede juures.

Kel Corpus Juris Civilis käepärast, võib sealt (Novella 21, const. 21) lugeda, missuguste valjude sõnadega Justinianus selle „barbaarise ja elajaliku“ kombe armeenlastele ära keelas.

Piiblist võib selle üle juutide juures lugeda 2. Moos. 22, 16—17: 5. Moos. 22, 28—29. Siis on seal veel meile lapsepõlvest saadik tuntud Jakobi ja Raheli lugu, kus naise ostuhind tasa teeniti. — Võrdle siia juure Soome „sulhainen“ (sulane = peigmees) ja J. Hurti oletus (Pildid isamaa sündinud asjust, lhk. 16), samuti ka Kalevala kangelaste tööd ja teod pruudi saamiseks, mis ka muud ei ole kui ostuhind, mida tasa teeniti. — Veel teise templi ajal (kuni 70. a. e. Kr.) tantsisid juudi tüdrukud lõikuse ajal viinamägedel, et sealviibijate hulgast mehi saada. Talmudi teate järele (Kulischer, Zeitschr. f. Ethnol, Bd. 8, lhk. 151) on nad endid seal avalikult välja pakkunud — asi, mis Eesti tüdrukute „tupelekutumist“ meele tuletab (Wilutzky I, 165—6).

Vanas Baabülonis oli viisiks, et igas külas üks kord aastas riigivalitsuse poolt ja selle kontrolli all täisealiseks saanud tüdrukute oksjon toime pandi (Strabo, XVI, 1, c. 745 § 20). Ilusate eest võeti enampakkumise teel raha, mis inetutele ja vigastele vähempakkumise teel kaasa anti, nagu Herodotos (I, 196) jutustab. — Eesti neiud võisid endid ise kolm kord aastas kirikumäel poistele pakkuda ja iga kord kolm pühapäeva järgemööda (v. pt. 3, lhk. 193). — Suur vahe ajas ja ruumis ühelt poolt babüloonlaste ja juutide ning teiselt poolt eestlaste vahel, kuid siiski küllalt sarnasust kommetes.

Ka mujal on kombeid ja mängusid leitud, mis naistelaata meele tuletavad. Niisugune laat viib meid jällegi endise naiste tõmbamise juure välja. See, endogaamiline tõmbamine, endise eksogaamilise kahvatanud kuju, on üleüldise vana aja agaamia ajutine vorm tema teel kadumise poole. — Kui Pruski teatab, et Austria valitsus alles 1720 Ungari sloveenidele tüdrukute tõmbamise, mis nad harilikult Bchari ja Krasnobadi laadal toime panid, pidi ära keelama, siis oli niisugune endogaamiline tõmbamine laadal ainult mäng, endise aja mälestus. Düringsfeldi teatel kehtvat see mäng õige kahvatanud kujul seal praegu veel edasi ja avaldavat ennast kevadepidudel kaasakese valimisel (Reitzenstein, Urgeschichte der Ehe, lhk. 51). — Naiste ostmise juures tuleb tihti kombeid avalikuks, millest juba eespool oleme kõnelnud. —

Võiks veel votjakkide naiseostmise juures peatada. Siin seisab see akt kahest poolest koos. Esimene pool: hinna kohta lepitakse kokku ja naine läheb mehe poole (võrdle proovi-abielu) ja elab sellega. Siis viib isa ta oma poole tagasi (v. hõimuletulek ja emaõiguse aja-

järk). — Teine pool: mees tasub ostuhinna ja viib naise pidulikult ja lõpulikult oma kotta. Sellega on ka kaup lõpulikult kindel. — Esimeses pooles avaldub emaõiguss ja alles ostuhinna tasumine painutab naise isaõiguse alla (Kohler, Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss., Bd. 5, lhk. 338—9; Wilutzky I, 170).

Soome sugu rahvastest on naise ostmine mordvalaste ja tšeremisside juures praegu veel viisiks, nagu M. Raud A. Hämäläise järele teatab (E. Kult. IV, lhk. 51).

Ostuhinna tasumine on lepingu täitmisel alati tähtis punkt. Aja jooksul muutub ostuhind kingituseks naise omastele (v. annid jne.) või kaasavaraks naisele endale (n. n. Morgengabe, Wittum, Mitgift jne.). — Ostuhind naise eest makstakse ajakohastes väärtustes, nagu need kellegi rahva pool kaubavahetuse juures tarvitusel on. — Eesti naiste hinna kohta ei ole kindlaid andmeid. Sellekohastes rahvalauludes, mis meieni ulatanud, kõneldakse hobustest, härgadest, sõlgedest, kuldtaaritest, rukki- ja nisusalvedest jne., kusjuures hind sagedasti kuulmata kõrgeks on krüvitud, hüperboliseeritud. Niisugustes lauludes on sagedasti kõne sõjahobustest ja sõjariistadest, mis naise omastele, ka kosilasele, antakse. Selle põhjal võiks teatud eeldustega mõnesuguseid järeldusi teha aja kohta jne. Huvitav on, et meie rahvalauludes neiu müüjana vanemate kõrval ka vend tegutseb (v. 2. ja 3. peatükk), kellel isegi tütarlapse elu kohta ütlemist näikse olevat (v. tagapool).

Loodame tulevikus nende asjade juures parematel oludel pikemalt peatada võivat. Nad on seda väärt. Ühed ja needsamad õigusekombed rahvaste juures, kes aastatuhandete läbi üksteisest lahutatud, kes tuhanded kilomeetrid üksteisest kaugel maade ja merede taga elavad ning üksteisest kunagi midagi ei ole kuulnud. Igal pool isesugused elutingimised, kuid seesama arenemisekäik. Kus selle põhjus, kes juhib meid siin? Ja mis ning kus selle igavese arenemise, muutumise ja heitlemise eesmärk ja otstarve? Kas peame ainult sellega leppima, et meil asjast aimu ja ülevaadet on?

5. Polügaamia ja monogaamia.

Polüandria (abieliu mitme mehega) ja polügüünia (abieliu mitme naiseaga) — mõlemad on esialgse hetärismi hilisemad avaldused; oma alguses on nad mõlemad koos: mehe seisukohalt on hetärism polügüünia, naise seisukohalt — polüandria.

Inimesesoo edenemise käik monogaamiani (ühe mehe ja ühe naise abieluni) oli pikk ja käis loogeldes, mitmesuguseid kõverusi ja pööranguid tehes. Kui suguharu või võsa kommunism vähemate ühiselu-ükuste kommunismiks muutus, oli edu poole suur samm astunud, mis teisi võimaldas. Esialgu kestis aga uues vähemas ühiselu-üksuses, näit. perekonnas, mis praegusest midugi suurem ja laiem ulatusega oli, vana kommunaal-abielu väikeste muutustega edasi, ühel pool polüandria, teisel pool polügüünia poole kaldudes. Esimene neist on enam emaõiguse kaasnähtus, teine isaõiguse kaasaskäija, nagu seda islami maadel praegu veel näeme — Oli naine kord mehe omandus, nagu mõni muu asi või lojus (võrdle 10. käsk: „Sina ei pea himustama oma ligemise naist, sulast, ümmardajat, veiseid ega muud, mis tema päralt on.“ 2. Moos. 20, 14; 5. Moos. 5, 18), miks ei võinud siis jõukas mees (nagu näit. Eesti „nahkpüks“) omale seda toredust lubada, et tal rohke muu vara kõrval ka mitu naist oli, kuna vaene mees (Eesti „villane püks“) ühega pidi läbi ajama.

Ja nii ta ka oli. Meie leiame rikkastel meestel, iseäranis peameestel palju naisi, tihti karja kaupa, kuna vaesed mõnikord omale ühtegi ei suuda soetada. Võtke näit. n. n. pealikud, vürstid, kuningad jne. nagu Saalomon, Vladimir Püha, Karl Suur j. t. — Kuna aga suur hulk vaesuse pärast ühe ainsa naisega elas, siis tekkis sellest olukorrast aegamööda suurtes hulkades ka arvamine, mis lõpuks kombeks sai, et see nii peab olema ja teisiti ei tohi olla; ja see uus komme ja kord on meie praeguse perekonnaõiguse alus.

Viiks liiga pikale siin kõiki rahvaid üles lugema hakata, kelle juures paljude naiste ja meeste pidamine viisiks oli ja on. Pealegi ei ole nende ridade otstarve üldist ja lõplikku kokkuvõtet pakkuda, vaid edaspidisele tööle sellel alal meie kodus algust panna ja tõuget anda.

Vahest meie ei eksi, kui ühes F. G. v. Bungega oletame, et eestlased sakste siiatuleku ajal monogaamiat (ühe naise pidamist) juba tundsid (Einleitung in die... Rechtsgeschichte, lhk. 69). Otsekohaseid tõendusid selleks pole meie leidnud. Mitmesugused andmed kõnelevad paljude naiste pidamise poolt. Kuid miski ei kõnele ka selle oletuse vastu, et meie esiisad sel ajal monogaamiat juba tundsid. Vaeseid ja jõuetuid mehi leidis ju ometigi ka. — Igatahes tuleb aga Hiärni tõendust, et eestlased polügaamiat ei ole tunnud (Mon. Liv. Ant. I, lhk. 42), ekslikuks pidada. — Naiste röövimine, mis jõuetule mehele

naise saamise ja pidamise sagedasti võimatuks teeb, on rändavatele ning karjakasvatajatele, kes alatasa liiguvad ja selle tagajärjel teiste rahvastega kokku põrkavad, kohasem naise võtmise viis kui põlluharijatele. Viimased asuvad alalistes elukohtades ja rahu naabritega on neile soovitamam kui tüli. Kokkupõrkamisi teistega tuleb ju ka neil ette, kuid see on paratamata paha ja mitte soovitav. Sellepärast on kindla asupaiga pidajad põlluharijad rahvad a bielu (selle sõna otsekohesest mõttes) tekkimiseks rohkem kaasa aidanud kui teised. Nemas hakkasid omale rahulikult ostu teel naisi muretsema, niisama kui kauplejad rahvad. Eestlasi arvatakse seitse- kuni kaheksasada aastat enne sakslaste sissetungimist praegusele elukohale olevat asunud. See aeg oli pikk küllalt, et neid tugevasti põllutöö külge siduda, kust neid Läti Hendrik ka leiab. — Tema ajaraamatu (pt. XV, p. 7) järele olid Eestimaal ja eraldi selle keskkohas Järvemaal ilusad suured ja rahvarikkad külad, millest Kareda küla iseäranis nimetatakse, ja (pt. XXVI, p. 4) südamaa, Järva ja Viru elanikud lapse-likumad ja inimlikumad kui teised eestlased, kellest ta mitmel puhul teatab, et need sõjakad, vahvad, kangekaelsed ja halastamatad olnud. — Oli see kord nii, siis muretseti seal naisi peajasjalikult ostu teel. Rahutumad piiri- ja rannaäärsed elanikud, eraldi saarlased, röövisid endile ikka veel sõjakäikudel võõrsilt naisi (v. allpool ja pt. 4); muidugi ka sisemaa elanikud, kui nad sõjakäigust osa võtsid. Seda tuli siin aga juba harvemini ette. Tarvitati vahest häda- ja tarbekorral veel endogaamilist naise röövimist (v. pt. 4). Ja monogaamia on nii tõmbamise kui ka naise ostmise puhul mõeldav ja võimalik.

Olid olud kord nii, siis hakkas see aeg mööda jõudma, kus ainult toores jõud maksis. Vägivaldse võtmise asemele astus leping, mida üleüldine arvamine õigeks pidas, kinnitas ja mille järele ka nõrgem omale naise võis saada ja selle pidamisele tugevama vastu ühiskonnalt kaitset leida. Üleüldine, kõikide tahtmine asus üksiku inimese tahtmise asemele, painutas üksiku omavoli uue õigusekorra alla. See oli pind, mille peal „a bielu“ tema praeguses mõttes välja kasvas. — Sellest kõneleme edaspidi teises osas riiklise arenemise all pikemalt. — Kuid uue õigusekorraga ei kadunud agaamia veel mitte ära. Abielu ja agaamiline sugude vahekorrd püsivad veel tänase päevani teineteise kõrval.

Olgu tähendatud, et meil tuleb abielu kui sugulist vahekorrd mehe ja naise vahel, missuguses mõttes seda

sõna seni oleme tarvitanud ja ka edaspidi siin tarvitame, ikkagi abielust kui majanduslisest sisseseadest lahus pidada.

Nii siis oleks neil ja teistel, siin nimetamata põhjustel täiesti võimalik, et eestlased 700 aasta eest monogaamiat juba tundsid. Ja mis nende mitme naise pidamisesse puutub, siis arvame meie, et see nähtus — aristokraatia ja teiste logelejate puudumisel — täielik a bi elu oli, nii sugulises kui ka majanduslikes mõttes.

Järva-Jaani õpetaja Kristjan Kelch kirjutab oma Liivimaa ajaloos (trükitud 1695) lhk 32: „Mis vanade Liivimaa (Baltimaade ühine nimetus; A. K.) elanikkude harilikku elu puutub, siis teatatakse neist: et nad esiteks korralikus abieluseisuses elanud, aga rohkem kui ühe naise võtnud, et ka enne sakslaste siiatulekut ühestki abielurikkumisest ei ole kuulda olnud, sest et nad seda on põlanud, ja et nad neid, keda selle pealt tabatud, elusalt on ära põletanud ja nende tuha avalikule maanteele riputanud, mis pärast ka tänapäevani abielurikkumist eestlaste poolt tulitööks nimetatakse... (võrdle siia juurde Hiärni teatus selle kohta Mon. Liv. Ant. I, lhk. 42, ja Kelchi oma teatus, et Eesti mehed naiste vastu väga valjud on, Hist. lhk. 20; A. K.)... et nad pruutisid kavalusega või avalikult vägivallaga on toonud, mis hiljem sakslaste poolt kõva karistusega on ära kaotatud.“ — Seda kirjutab mannermaa südames elav koguduse hingekarjane rohkem kui 200 aasta eest oma hoolealuste esivanematest. Ja W. L. v. Luce kirjutab 100 eest saarlastest (Wahrh. u. Muthm.), et need palju naisi pidanud. — Vististi tarvitasid mõlemad kirjamehed oma väidete aluseks muu seas ka rahva mälestusi muistses ajast. — Läti Hendrik kirjutab selle kohta varemajal (XXX, 1): „Ja äkitselt nägi tema (Modeena piiskopp Willem; A. K.) saarlasi Rootsimaalt väga palju saagiga ja paljude vangidega tagasi tulevat. Need tegid alati palju ahastust, kurja ja häbemata vaeva vangistatud naistele ja neitsitele, pruukisid neid kurjasti ja võtsid teised endile naisteks juure, igaüks kolm ehk kaks ehk mitu, ja tegid nõnda, mis keeldud oli, sest et Kristus mitte Belialiga ühte ei sünni ega ka kõlblik ei ole paganal ristiisku naisterahvaga ennast ühendada; ka müüsid nemad neid niihästi kuurlastele kui ka teistele paganatele“ (Jungi t.). Siis on Hendrikul (I, 10, lõpp) veel teade, et liivlased mitu naist pidanud; võrdle ka pt. XXVI, 8.

Niipalju varemast ajast. Kuid ka palju hiljemini leiame eestlaste juures veel mitme naise pidamist, nagu

kirikukatsumise-protokollid tõendavad, näit. 1627. a. piiskopp Joh. Rudbecki protokoll (v. tsit. E. Kult. IV, lhk. 94; v. ka M. Lipp'i kodumaa kiriku ja harid. lugu) ja 1642 a. protokollid (v. W. R(eiman), „Post.“ nr. 223 a. 1897, „Haridusloolised pildid“; võrdle ka Russovi kroonika, Pabsti t., lhk. 70 ja 71; Amelung, Kulturstudien, lhk. 252 ja 253 j. m.). Need allikad kõnelevad selle poolt, et töökal rahval majapidamiseks mitu naist oli.

Olgu siin mööda minnes tähendatud, et meie esiisade kultuurielu senistel uurijatel varema aja „abieli rikkumise“ mõiste näikse tundmata olevat ja nad vist sellep. endise aja hetärismi jäänuste otsa komistades neid uuema aja mõõdupuuga mõõdavad ning ekslikka otsuseid meie esiisade ja hilisemate põlvete kohta teevad. — Igal ajal on oma mõisted ja isesugune kõlblus. — Harilikult kurdetakse kirikliku kõlbluse ja sugulise karskuse langemise üle. Niisugused kaebtused lasevad oletada, et vana aega õieti ei tunta või tunda ei taheta. — Üleüldiselt on aga uute mõistete läbilöömisega ühenduses ka kirikliku kõlbluse edenemist märgata.

Võiks siin veel ära tähendada, et praegu meil käepärast olevate allikate järele Soome sugu rahvastest iseremisside ja votjakkide juures paljude naiste pidamist on leitud (18. aastasajal, Miller). Siis on polüandria jälgi peale nimetatute veel Permi rahvaste, sõrjaanide ja mordvalaste juures leitud, muu seas ka miniga kokkuelamise näol (venelaste snochačestvo; Sorokin ja m. t.). See viimane nähtus on laialine ja vana, nagu kõik n. n. hetärismi avaldused. Imedemaalt Indiast, kus ülepea palju mujalt kadunud kombeid jne. elus ja kirjas on alal hoitud, leiame selle kohta vana kirjaliku tõenduse, mis asja ka selgitab. India seaduseraamatus Apastamba (Bühleri inglisk. t.) loeme muu seas (II, 10, 27 nr. 2—4):... „pruut antakse tema mehe perekonnale ja mitte mehele üksi“. — Järjekult „pere-naiseks“. — Sellele arvatavasti väga vanale määruusele on hiljemini juure lisatud: „Aga nüüd on see inimeste nõtruse pärast keelatud.“ —

Ei oleks halb, kui need, kes rahva kõlbluse langemise üle suguelu alal hädaldavad, vaevaks võtaksid endid siin puudutatud asjadega vastava kirjanduse kaudu tutvustada ja inimesesoo arenemisekäiku selgel alal tähele panna. Siis näeksid nad, et hädaldamised asjata on. Meie edeneme, kuigi pikkamisi, ja kahtlemata paremuse poole. Üksikuid tagasiminekuid ja kõrvalekaldumisi tuleb ju ette, nagu näit. praeguse sõja ajal. Kuid see on kõigil

aladel nõnda. Ja niisugused tagasimineked on ikkagi ainult ajutised nähtused pikal edenemiseleel tundmata sihi poole ning erakorralistest aegadest ja oludest tingitud, nagu juba varemini (lhk. 178—9) tähendasime. —

Eestlaste juures leitud polüandrilistest nähtustest tuletaksime siin meele eespool juba puudutatud voodikatsumist ehk -proovimist, julutamist (julgustamist) ja leviraati (viimase kohta jäi küsimus enam-vähem lahtiseks), mis nüüd ilma pikema seletuseta tohiks arusaadavad olla, kui nende üle veidi järele mõelda.

Kahjuks pole meil võimalik kindlaks teha, kas muistse eestlase naised kõik üheõiguslised olid või olid mõnel neist suuremad õigused kui teistel.

Nagu eespool-öeldust järgneb, on meie abielu praegune kuju, monogaamia, s. o. ühe mehe ja ühe naise abielu, pika arenemisekäigu tagajärg, nõnda-ütelda üks jaamavahe teekäigul kauge eesmärgi poole. Ta ei ole mitte algusest saadik kui niisugune olnud, vaid mitmesuguste väliste ja sisemiste tegurite mõjul kujunenud. — Hebraea rahva muinasjutt kõneleb küll, et Aadamal (inimesel) üks naine olnud. Kuid vanem India muinaslugu ütleb, et Manul (inimesel), kes seal Noa osa etendab, kümme naist olnud. — Missugusele kujule monogaamia kord ruumi annab, ei tea me ütelda.

Oma tekkimisel tuli tal kõigē vanaga, mis sel alal ees oli, võidelda, sest ta oli vana korra rikkumine, ülekohus, patt. Vahest selle tagajärjel leiame võõraste kui ka oma rahva juures, et muiste öö ajal kosja minnakse jne., nagu kardetaks või häbenetaks seda päeval teha. Siit on lepitamiseohvrid jumalatele pärit, vahest ka annetused sugulastele, pulmalistele, julutamine, õllekallamine jne. Võimalik, et langude lahusolek pulma ajal ka siitpoolt tõuget sai, samuti ka n. n. Tobiase ööd, hõimule (kodutütreks) tulek jne.

Vana on sitke elama ja visa kaduma. Tema jäänused elutsevad edasi ka siis, kui asi ise ammu kadunud ja ununenud. Meie võime veel tänapäev vana hetärismi jäänuseid endi keskel kui reaktsiooni monogaamia võidukäigu vastu tähele panna: ähvardava sõrmena meie kultuuri vastu seisab prostitutsioon (peaasjalikult linnades) meie ees ja laulatamata emade vahekord oma mehe ja lapse vastu juhatab meie tähelepanemist minevikku. Tõsi, maksev seadus ei kaitse seda ega teist nähtust ja laps, mis varemini ema sugukonnale soovitud järeltulijaks oli, on

nüüd kutsumata külaliseks ja koormaks saanud. — Üleüldine agaamia elutseb mitmesugusel näol salaja edasi, kui tuli tuha all, ja lõdvendab monogaamilisi sidemeid. Paljude naiste pidamine tungib siin ja seal kiiluna monogaamia ajajärgu sisse; isegi seal koputab see kutsumata külaline mõnikord ukse peale, kus ta jäljed ammu juba kadunud (v. eespool lhk. 179). — Niisugused nähtused võivad lõpuks monogaamia sisuliselt täiesti ära süüa, nagu see näit. India Malabaris nairide juures on. Seal on naine ühe mehega küll nimepidi abielus, kuid vahetab oma armusalisi meesterahvaid niisama kui meie naised kindaid (Wilutzky I, 7, lhk. 205—6). — Meie kodumaale on sõja ajal võraste poolt rohkesti monogaamiat hävitavat elementi juurde toodud.

Mitmesugused ülemineku- ja segavormid lasevad aimata, kui pikk tee inimesesool tuli ära käia, enne kui ta selle kindla seisukorran jõudis, mis meie praegune ühe mehe ja ühe naise abielu on. Suurema tähtsuse inimesesoole ja eraldi naisele omandas monogaamia alles siis, kui ta naise õigusest seisukohast mehe abikaasaks, eluseltsiliseks tegi. Niikaua kui mehe tuju naise võttis ja selle ära tõukas või maha jättis (v. eespool lhk. 130; Henning Scharfenbergi-Provinzialstatut, Tit. 32, § 4 a. 1428; Volmari maapäeva otsus 17. jaan. 1554; Amelung, Kulturstudien, lhk. 226, 249, 251, 252, 253, 280, 296; Haapsalu maapäeva otsused ja rüütelkonna otsused 1526. a.; Bunge, Geschichte d. . . Privatrechts, lhk. 12, ja Beiträge . . . lhk. 82; „Post.“ nr. 223 a. 1897; kirikukatsum.-protokollid 1627 ja 1642; Russov, Pabsti t., lhk. 71 j. t. a.), oli naine kindlusetu ja kõikuvus seisukorras ja jäi mehe orjaks. Ka hetäristlikud vabadusenähtused, mis teda meeste mängukanniks tegid, ei parandanud asja. Naise tõsine vabadus näib alles seal algavat, kus ta kombeõiguse või kirjapanud seaduse läbi perekonnas ja majapidamises kindlustatud seisukoha oma mehe ja laste vastu omandab. Kui saarlased ja teised aastate pikkust „vaba abielu“ elasid, siis oli naine küll vaba, võis mehe juurest ära minna, teda võis aga ka mees uksest välja visata. Sündis niisuguses vabas või prooviabielus laps ja jäeti see elama, siis ühineti harilikult ka kestvasse abielusse, mis meest kohustas naise eest pikema aja jooksul hoolt kandma ja sellele ülespidamist andma.

Niisugused ja teised ülemineku-ajajärgu avaldused näitavad, et monogaamia algusel mehe ja naise ühendus veel nõrk oli. Abielu-sideme kinnitamise mõttes sün-

disid mitmesugused sümbolilised pulmakombed, nagu käte kokkupanek, ühine söök, kottipistmine jne. jne. Kui hilisemal ajal monogaamiline side mehe ja naise vahel tugevaks sai, siis langes tema ümbert väline sümbolika ära ja abielu kinnitamine sündis ja sünnib lihtsalt mõlemate poolte sellekohase sooviavalduse põhjal, millel oma õiguslised tagajärjed on.

Mida kindlamaks abielu-sidemed monogaamia pinnal kujunesid, seda raskemaks läks abikaasade lahkuminek. Monogaamia esimestel astmetel oli see, mida praegu abielu lahutamiseks nimetatakse, lihtsalt naise tagasimine mehe kodust ja selle meelevalla alt oma isamajasse omaste meelevalla alla. Naise röövimine ja ostmine tegid naise mehe omanduseks, asetasi ta asja seisukohale ja riisusid talt õigused. Abielu lahutamise õigus läks siis mehe kätte, kes oma tuju järele naist võis ära tõugata, maha jätta, omastele tagasi saata jne., — nähtus, mida meie kodumaal veel 17. aastasajal leiti (v. viimased eelmised allikad lehek. 239). — Sellega kokkukõlas on Kelchi teade (Historia, lhk. 20), et Eesti mehed oma naiste vastu väga valjud olnud jne. Meil oli see isaõiguse avaldus aja jooksul tugevaks saanud, nii et võõrastel võimumeestel valjude abinõudega selle vastu tuli võidelda. Ristiusu toojad andsid sellele omal ajal hoogu, kui nad teatud kohtadel paganausus võetud naised lasksid meestel ära tõugata (v. L. Hendr. ajar. I, 10 ja XXVI, 8, ja eespool lhk. 186—8). — Vanas Roomas oli samuti tugev isaõigus see, mis mehele piirita võimu naise üle kätte andis. Roszbach ütleb trehvavalt vana Rooma perekonna kohta (Untersuchungen... lhk. 22): „Üleüldine põhimõte naiste, laste ja orjade kohta on: ükski teise meelevalla alla kuuluv isik (persona alieni iuris) ei või omavoliliselt selle meelevalla alt vabaneda. Selle meelevalla võib ainult peremees ise lõpetada.“ — Nii oli see ka Indias, vanade germaanlaste juures ja on islami maadel praegugi veel. Sardanaapali raamatukogu jäänused näitavad, et vana Sumeri rahva juures mees naist sigimatuse pärast ja muudel põhjustel võis ära tõugata; naine tohtis mehe juurest aga ainult siis ära minna, kui see midagi surmasüüd oli teinud. Birmas võib mees naist ära ajada, kui see sigimata on või poega ei ole sünnitanud. Ka mitmel pool mujal on lood niisama (v. Wilutzky I, lhk. 211—215). Looduserahvaste juures on lahkuminek harilikult kergem ja mõlema poole võimuses; seda tuleb aga siis harvemini ette, kui abielus laps on sündinud (seals.) — Need on

nähtused ja asjad, mis meie maksva kirikuseaduse paragraafisid elavalt meele tuletavad.

Nõnda on monogaamia hetärismi polügaamiast tekkinud tänase seisukohani jõudnud, omal teel abikaasaid pea nõrgemalt, pea kõvemalt kokku köites, lahkuminekut kord kergendades, kord raskendades. Siin on naise seisukord mitmesugune olnud. Kuid enamasti ikka on mees seisukorra peremehena esinenud. Naist võetakse, ostetakse, müüakse, kingitakse, laenatakse ja pärandatakse, nagu muud varandust, mis mehe „päralt on“. Nii oli see põhjamaadel Euroopas, Saksamaal, Hommikumaal, Araabias, Kaldeas ja mitmel pool mujal (v. Wilutzky I, pt. 7). India Manu seadus (8. raam., V, 149) loeb, nagu juutide omagi (v. 10. käsk eespool), naise mehe varanduse sekka ja oletab selle müümist (9. raam., V, 46). Mees on, nagu ta nimetus paljudes keeltes (sanskrit, vana kreeka j. t.) juba aimata laseb, isand, käskija; naine sellevastu ori, teenija, käsualune. — Mõtleme mööda minnes selle üle järele, mis meile abielusse astumise puhul laulatusel meele tuletatakse: „Naised, kuulge oma meeste sõna kui Issanda sõna. Sest mees on naise pea, nõnda kui Kristuski on koguduse pea... Aga nõnda kui kogudus Kristuse meelevalla all on, nõnda ka naised oma meeste meelevalla all kõigi asjade sees“ (Eev. 5, 22–24).

Siin kõneleb mineviku hääl apostli suu läbi, kellel oma hingelise struktuuri tagajärjel ja Kreeka mõtteteaduse mõjul, mida ta kahtlemata tundis, isesugune seisukoht naisterahva ja abielu vastu oli, mis ka kirikus mõõduandvaks sai. Sellest vahest edaspidi mujal, sest asi on huvitav.

Tsiteeritud kohaga Pauluse kirjast ja eespool öelduga võiks veel meie eraseaduse III j. § 8. p. 1, mis naiselt mehe sõna kuulmist ja selle tahtmise alla painutamist nõuab, j. t. võrrelda, samuti ka Ev. Luteri usu kirikusead. § 263, mõtet, mis mehele õiguse annab naist karistada, samuti ka seaduse määrusi, mis naise varanduse, selle valitsemise jne. kohta käivad.

Kuidas naisega, kui õiguseta olevusega ümber käidi, on eelmiste ridade läbi enam ehk vähem selge. On veel terve rida seadusi ja muid kirjalikka andmeid, mis kurba keelt kõnelevad ja võrdlemisi kõrgest kultuuriajast pärit on, näit. Manu ja Moosese seadused, venelaste Domostroi (pt. 38) taolised asjad jne. Isegi see ei paranda naise seisukorda, et ajuti Semiramised ja Katarinad troonil istuvad.

Vanemal ajal ei tohtinud naisel oma eravarandust olla, sellep. ei pärinud ta ka mehe varandusest midagi (v. näit. 4. Moos. 27, 8—11). Naine ise läheb sagedasti kui päritav asi ühes mehe muu varandusega selle pärijate omaks (v. näit. Kohler, Zeitschrift f. vergl. Rechtswiss., Bd. 7, lhk. 328, 355, 373, 379).

Miks see nii on, seda meie teame.

Võiks veel näitusi tuua, kuid saagu sellest. Ainult niipalju tähendame, et naise alanemine asja seisukohale teda mehe surma puhul ka surma viis — nähtus, mida on tahetud mõnikord eeskujuliku truudusega jne. seletada. Läti Hendrik näit. jutustab (IX, 5), et tema ajal ühes Leedu külas viiskümmend naist oma meeste surma pärast enese poomise läbi ära tapnud, lootuses elu peale teises ilmas. Nende saatus oli seesama, mis surnu lojuste, hobuste, koerte, sõjariistade ja teiste asjade oma. Kadunule taheti teise ilma tema armsamad ja tarvilikumad asjad ühes anda ning tapeti ja põletati need tema surma puhul ära. — Indias tuli veel aasta viiekümne eest leskede põletamisi ette. Inglise võimud tegid sellele valjude abinõudega lõpu (v. veel. näit. Tacitus, Germania, c. 27; Caesar, Bell. Gall. 6, 19, Atharvaveda j. t.).

Ometigi leiame mõnikord naise seisukorra parema ja kõrgema olevat kui maksvate õigusenormide järele oodata võiks. Vanad India lugulaulud ei kõnele naistest head, kuid ülistavad üksikuid naiskujusid. Homeros kõneleb lugupidamisega naisest, kes ühes meeles mehega majapidamisest osa võtab, olgugi et naisterahvas sel ajal veel kaubaasi oli. Leist (Altarisches ius gentium, lhk. 65, 68, 114 jj.) tõendab, et Aaria rahvastel naine vanasti ühes mehega kodusel altaril preestri kohuseid täitnud. Vanas Kreekas ja Roomas pidi ülempreestri naine avalikkudel ohverdamistel mehe kaasas olema (Wilutzky I, pt. 7). — Ja siis on meil ju veel kooliajast Horatiuse salm meeles: „capitolium scandet cum tacita virgine pontifex.“ Ka leiame Läti Hendriku ajal liivlaste naistel kodustes asjades sõnaõiguse olevat (v. eespool lhk. 186 ja 195 ja naiste kosimise õigus lhk. 192 jj.) jne.

II. Vanemad ja lapsed.

1. Laste ja vanemate vaherkord.

Tähendame alguses kohe, et ka siin mõndagi tuleb korrata, millest juba varemini jutt oli. Inimesesoo koidikul,

kus praegused vahekorrad alles saamisel ja sündimisel, on kõik tihedalt üksteisega koos ja läbi põimitud, nii et üksiku nähtuse eraldamine võimata on. Peab ühe käsitlemisel ka teisi puudutama. — See maksab ju ka praeguse aja kohta, mis omakord eneses tuleviku idusid peidab. — Siin, nagu vareminkinigi, seisab raskus selles, et meil ammu möödaläinud ajaga tegemist on, kus tuleb oletusi teha, mis võivad õiged, aga ka ekslikud olla.

Ülepea aga tuleb meil ikka meeles pidada, et vana aeg oma vaadetega ja arvamistega meile hoopis võõras ilm on. Nagu igal maal oma viis ja igal talul oma taar, nii on ka igal ajajärgul oma mõisted ja mõtted ning nendest järgnevad teod. See on elementaarne ajalooline tõde, mida igamees peab teadma. Eraomanduse tunde ja mõiste kasvamisega algas naise monopoliseerimine. Mehele, kel varandust kogutud, oli abilist ja järehtulijat vaja. Et seda saada, pidi ta võima naist, ema, omaks nimetada. Muidugi võis ta esialgu ainult niisugust naist omaks saada, kes sugukonna ega teise mehe päralt ei olnud. Oli ema kord tema oma, siis olid ka lapsed tema jagu. Vägevad ja rikkad võtsid omale ühe naise või rohkem, ilma et nad nõrgematega selle juures oleksid rehkendanud. Ei suutnud mees ise omale järehtulijat soetada, siis laenas ta naise selleks otstarbeks teisele (näit. v. Cato — eespool — ja Sokrates, kes omas Xantippe Alkibiadesele laenanud), kas või tasu eest (näit. Varra India õiguse j.; Kohler, Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss., Bd. 3, lhk. 398; Reitzenstein, Urgesch. d. Ehe, lhk. 39. Piibli jutustus sigimata Saarast, Egiptuse Vaaraost ja Keerami kuningast Abimeelekest võiks vahest ka sinnapoole sihtida; v. 1. Moos. pt. 12 ja 20). Lapsed olid niikaua mehe omad, kui naine tema võimuses oli. Selle läbi hakkas naise iseseisvus kaduma, emaõiguse asemele asus isaõigus ja kognaatilise suguluse arvamise asemele tungis agnaatiline. Seni oli naine hetäriltslikult vaba ja tema lapsed hõimkonna päralt olnud, nüüd said need mehe omaks, langesid tema meelevalle alla.

On ka vaheastmeid isa- ja emaõiguse vahel leitud, kus mõlemad vahekorrad üksteise kõrval edasi kestavad. Tselebesi saare elanikud (makassarid) jagavad oma lapsi nii, et vanem poeg emale, järgmine isale jääb, ja nõnda edasi (Kohler, Zeitschr. f. v. R., Bd. 5, lhk. 465; Bd. 6, lhk. 335; Reitzenstein, seals. lhk. 40). Kelti rahva õiguse järele oli võõra mehe laps naise omaniku päralt; lapse tõsine isa võis aga selle omale osta (seals. Bd. 5, lhk. 412;

seals. lhk. 40. Võrdle ka 2. Moos. 21, 4, 7, 8 ja Koran, 4. sure). Laps asus, nagu nainegi, asja seisukohal.

Vana aja inimene oli kõik muud, aga mitte sentimentaalne. Raske eluvõitlus, mille läbi inimene alt madalast praeguse kultuuri kõrguseni tõusis, ei lubanud tundmusi hellitada. — Kuidas elu raudse käega tundmused rinnast ära pühib ja inimese halastamataks teeb, seda näeme praeguse ilmasõja puhul oma silmadega. — Küsimus, kas sündinud last elama jätta või surmata, olenes sel raskel ajal sellest ära, kas laps sugukonnale või vanematele soovitav oli või mitte. Kui koopa- või telgielanikkudel ümbrusest enam peatoidust võtta ei olnud, rändasid nad edasi. Enne aga surmati imejad lapsed, kes liikumisel tüliks olid, ära, peasjalikult tütarlapsed. Rännates põrgati teiste suguharudega kokku, kellelt naisi sõjavangidena omandati. — Tütarlaste surmamine omalt poolt tõi naiste puuduse päevakorrale, mis jälle naiste röövimise tarvilikuks tegi. Nii liiguti siin nõiaringsis. — Muidugi oli ka muid lastetapmise põhjusi. — Paikapidavatel ja põlduharivatel rahvastel kui ka neil, kelle inimeste arv sõdade või taudide tagajärjel kahanenud oli, võis laste arvu suurenemine soovitav nähtus olla. Kuid ka põlluharijate juures ei ole sigivus iga kord „jumala õnnistus“. Lapsed toovad tihti kurbust ja meelehärma, muret ja vaeva aga alati kaasa. Poleks mitte loodus ise inimesele sigimisetungi kaasa annud, inimene oleks sellest õnnistusest ennast sagedasti ilma jätnud. Nagu Wilutzky (Vorgeschichte, II, lhk. 4) teatab paluvat Baieri talupoeg praegu veel: „Anna meile lehma, anna meile loomi, aga ära anna meile palju lapsi.“ — Ka eestlastele ei näi see mõte võõras olevat, nagu vanasõna „parem kaks kargamas, kui viis vingumas“ näitab (võrdle siia juure kelchi teade Eesti naiste sigivuse üle ja eespool-tähendatud Arssenjevi kiri j. m.). Vana halli aja inimesele oli tundmata see arm ja hool, millega meie oma lastele, kes meie lootus ja tuleviku rõõm, eluteed tasandame. Siin võis aineeline või usuline tarvidus lapse ellujätmist tarvilikuks teha. Ei olnud tarvidust olemas, hukati väetikene ära, nagu tüliks olev asi ära hävitatakse.

Valjul isaõiguse ajajärgul, kus maja- ja pereisa meelevald maksis, käis ka tema poeg ja järeltulija seni selle meelevalla alla, kuni ta ise maja- ja pereisaks sai, kas isa peres või väljaspool. Vanema ja lapse vahekorda ei määranud mitte veresugulus, vaid omanduseõiguse taoline vahekord. India õiguse tundja Mayne tõendab:

poeg on ema omaniku päralt (Hindu law, lhk. 63). Vana Rooma seaduse määruse „pater est, quem nuptiae demonstrant“ esialgne mõte on seesama (Wilutzky II, lhk. 15, märkus 2). Isa meelevalla aluseks laste üle on tema omanduseõigus ema peale. Sellest järgneb, et ka abielu rikkumisest tekkinud perekonna-juurekasv mehe oma on, ja et enne mehelesaamist soetatud lapsed, sündinud kui ka sündimata, samuti mehe päralt on (seals. lhk. 15 ja märk. 3, 4, 5 ja lhk. 16 ja m. 1). Nagu põlluvili, nii kuulus ka naise vili mehele. „Kelle härg ka lehma ei peaks kargama, vasikas on lehma omaniku päralt,“ ütleb mordvalane (v. Stenin, Globus, Bd. 65; Reitzenstein, Urgeschichte, 37—8). Sellest vaatekohast on ka arusaadav Luce jutustus (v. eespool I, pt. 1, Suguline karskus enne ja pärast abielusse astumist), et tema-aegne eestlane oma naist seda rohkem armastab, kui see temale hea kaasavara ja väikese lamburi kaasa toob, olgu viimane ka väljaspool abielu sündinud laps, samuti ka see, mis seal teiste Soome sugu rahvaste kohta öeldud. — Manu seaduseraamat (8, V, 149) kõneleb omandusest lapse kohta. Vana India õigus lubas poegi müüa ja ära tõugata (Leist, Alt-Arisches jus gentium, lhk. 115). Hiljemal ajal oli laste müümine seal „väiksem patt“. Dekanis võivad vanemad praegu veel hädakorral lapsi orjaks müüa jne. (Wilutzky II, lhk. 17, allikad ss.). Vanas Roomas oli pereisal, nagu juba eespool öeldud, oma laste elu ja surma üle meelevald käes ja ta võis neid kuni vabarügi lõpuni oma heaksarvamise järele orjastada jne. Kui rahvatribuun kuulsa Manliuse poja põlve parandamiseks hakkas sammusid astuma, siis formas poeg mõõgaga tribuuni kallale ja sundis teda astunud sammusid tühjaks tegema, sest et need tema isa õiguse kitsendamise peale välja läksid (Livius 7, 4). Vanas Baabülonis võis mees võla tasumiseks naise ja lapsed maha müüa (Hammurabi seadus peale 2000 a. enne Kr., Winkleri t., lhk. 21, § 117). Ateenas võisid isad enne Soloni seadusi lapsi müüa (Plutarchos, Solon). Seesama õigus oli ka germaanlastel (friisidel; Tacitus) ja paljudel teistel, keda meie siin üles lugema ei hakka (lähemalt v. Wilutzky II). Meie naabrite venelaste juures oli pereisal ka kahtlemata õigus perekonnaliikmete elu ja surma üle. Otsekoheseid tõendusi must valgel ei saa meie ette tuua, kuid võime selle õiguse järk-järgulist kitsendamist jälgida. Mis Domostroi ja Polotski Simeon laste karistamisest jne. kõnelevad, tohiks ületuldse tuttav olla. 1550. a. „Sudebnik“ püüab laste

müümist kitsendada. 17. aastasajal määratakse laste tapmise eest väike karistus — 1 aasta türmi. Peeter I ja Katarina II parandasid laste põlve märksa. Kuid ka praegu maksva seaduse järele võivad vanemad kohtul oma soovi järele lapsi 2—4 kuuni türmi lasta panna (Nuhtl. sead. § 1592). Asja kohtus sisuliselt ei harutata.

2. Laste hukkamine ja äraheitmine.

Võib — kui hirmus see ka ei ole — julgesti ütelda, et laste, peaaesjalikult tütarlaste hukkamine, varemajal rahvaste elus õigusliseks kombeks oli (Wilutzky). Nähtus ise on väga laialine. India muinasjuttudes tuleb mitme venna peale üks öde ette (Bernhöft, Zeitschr. f. v. R., Bd. 9, lhk. 6). Veda ajal olid tüdrukud seal „õnnetuseks“ (Zimmer, altind. Leben, lhk. 320). Halikarnassose Dionysios (II, 15) jutustab, et Romulus olevat käsu annud, kõik pojad ja esimesed tütreid elusse jätta; siis ei olnud varemini esimestegi elu kindlustatud ja peale käsu andmist võis nooremaid surmata. Ateena kohta v. Ploss, Das Kind in Brauch und Sitte, II, 176; slaavlaste kohta Maciejovski, Slawische Rechtsgesch., II, 224; Kaukasuse k. Dareste, Journal des savants 1893, 88; U.-Hebriidi saartel maetakse sündinud tütarlapsed elusalt maha (Jung, Weltteil Australien, II, 30), Tahitiil tõhti niisama (Ellis, Polyn. Researches, I, 340, 1830. a.). Ema surma puhul surmati harilikult ka imeja laps, kui teist imetajat ei leitud ja kunstlikku toitu saadaval polnud (Austraalias, eskimode, Põhja- ja Lõuna-Ameerika indiaanlaste, hottentottide ja neegrite juures; Friedrichs, Zeitschr. f. v. R., Bd. 10, lhk. 222—4). Niisama talitati, kui kaksikud sündisid (seals.). Näljahäda puhul hukati lapsed, kui kõige vähem kasulikud olevused, ära ja — ärge kohkuge! — tarvitati neid vanemate inimeste toiduks, nagu näit. vanade vendide juures (Schwebel, Geschichte der Stadt Berlin, I, 26). Maarahva kodu- ja käsiraamatust lugesime kõik lapsepõlves, kuidas Jeruusalemma piiramise puhul (Tiituse p.) juudiema oma lapse näljastele sõjameestele roaks tappis.

Hirmsa nälja puhul on see mõeldav ja arusaadav. Kuid aegamööda saab niisugune koledus kiviseks kombeks, mida põlvest põlve jätkatakse, ilma et selleks tarvidust oleks, ainult sellepärast, et vanad nõnda tegid. Nii kaevavad rahvad ise endile hauda, näit. Aafrikas elutsev Jaga (Dschagga) röövsuguharu, kes kõik oma lapsed maha tappis, et ei oleks kasvatamise raskusi kanda, ja või-

detud ning hävitatud naabrite vanemad (12—13-a.) lapsed omaks võttis (Schurtz, Altersklassen und Männerbünde, lhk. 62).

Nagu ütlesime, on see verine komme väga paljude rahvaste juures tarvitusel. Saksa õpetlased on selle kohta kõigist maanurkadest andmeid kogunud. Allikaid on muu seas rohkesti kätte juhatatud varemini nimetatud Wilutzky raamatus, ka Reitzensteini „Urgeschichte“ sees. Kes soovib, lugegu sealt pikemalt asja üle järele. Tähendame siin ainult, et Hiina veel praegu klassiline laste tapmise maa on, olgugi et see nähtus ka seal keelatud on.

Hukkamise viisid ja põhjused on mitmesugused, nagu praegu abordi ärahoidmise põhjusedki. Sagedasti ei taheta teistele rahvastele naisi kasvatada (tõmbamine). — Vanad germaanlased surmasid väljaspool abielu sündinud lapsed ära. Sedasama teevad paljud looduserahvad, iseäranis siis, kui need lapsed ühendusest eurooplastega on sündinud. — Meie haritud naised hoiavad sünnitamise eest, et oma ilu ja värskust alal hoida. Paljude rahvaste juures, iseäranis lõunamaadel, on seesama soov laste hukkamise põhjuseks. Araabia naisterahvas näit. on kümneaastaselt küps ja ilus, kuid tema iludus närtsib pea ja ühes sellega kaob ka mehe armastus tema vastu. Siis on ta inetu ori, kes oma asemel mehe kõrval teist näeb õitsevat. Vanas Araabias maeti tütarlapsed elusalt maha (Koraan, 81. sure; Wilken, Matriarchat... lhk. 53; Wilutzky II, 8). Mohammed keelas selle ära (Koraan, 17. sure). Et ema iludus 3—4-aastase imetamise läbi tublisti kannatab, on kindel. Varema aja inimestel ja praegustel looduserahvastel on emapiim ainukene laste toit. Karjakasvatuse võit, et loomad nüüd kauemat aega piima annavad, on hilisema aja nähtus. Et lapsele toitu, rinnapiima hoida, pidi ema imetamise ajal mehest 3—4 aastat eemal hoiduma. Mees kui kangem pani siin oma õiguse naise kohta maksma, või ajas seni teistega läbi. Mitmel pool kihutavad mehed imetajad naised minema või lähevad ise nende juurest mõneks ajaks ära jne. (v. allikad Reitzenstein, Urgeschichte; võrdle ka emaõiguse põli). — Siin oleks üks laste, esimeses jões tütarlaste surmamise põhjus, mis ennast muidugi seal maksma paneb, kus isaõigus on tugevasti välja arenenud.

Tüdrukute surmamine vähendab naiste arvu ja annab nende toomiseks väljastpoolt põhjust (eksogaamia). Siis sunnib ta ka mitut meest ühte naist pidama (polüandria), paremal korral edendab ta monogaamiat. Naiste toomine

väljastpoolt võis selle põhjuseks olla, et viimaks oma suguharu naise e i t o h t i n u d võtta ja abielu sugulaste vahel keelatud asjaks sai. — Need on nähtused, mida tüdrukute hukkamise puhul rahvaste elus konstateerida võib ja mille peale siin mööda minnes tähelepanemist juhime.

Kuigi vanal ajal pereisal tingimata õigus oli last surmata, siis on ometigi seda verist akti Euroopa rahvaste juures ajaloo valgusel harva ette tulnud (v. Laband, Zeitschr. f. Völkerpsychol. u. Sprachwiss., Bd. 3, lhk. 145 jj.; Maurer, Die Bekehrung des norweg. Stammes zum Christentum, I, 433, II, 181; Wilutzky, II, 7). Tegelikult lepiti sündinud laste äraheitmisega. Et tugevaid käsi tarvis oli, siis hoiti poisslapsi, kuna väetid tütarlapsed ära visati. Sündis oodatud poja asemele tüdrukukene, siis oli see surmale pühendatud. Nii oli see kõigi ajalooliste rahvaste juures (v. Wilutzky II, 7—8). Laps viidi metsa või vette. Koolipõlvest on meil kõigil veel Moosese sündimise ja vesile viimise lugu, Persia kuninga Kyrose, Romuluse ja Remuse ning Oidipose lood meeles. Nagu üleüldiselt teada, pehmendati Roomas ja Kreekas pärastpoole asja nõnda, et lapse äraheitmiseks teistelt nõu küsiti (v. Dionysos II, 15; Plutarchos, Lycurgos, c. 16). XII tahvli seadus lubas Roomas pereisale veel ainult vigaseid lapsi surmata. Keisrite ajal võeti õigus laste elu ja surma üle isalt ära ja karistust võisid ainult ametikohad isa palve peale määrata (võrdle Vene N. S. § 1592).

Ja kui imelik see ka ei ole: seesama isa, kes ennast piiramata isandana ja omanikuna lapse üle tunneb olevat, peab siiski last oma lihaks ja vereks, arvab, et tal lapsega üks hing ja üks ihu on (v. I j., 1. pt. lõpp). See müstiline ettekujutus on vana aja inimesele mitmesuguse tegevuse aluseks, tõukevedruks. Ainult selle mõtte läbi laseb ennast muu seas ka see nähtus seletada, et kättemaksmise puhul vanemate patud laste kätte maksetakse, meie esiisade juures isegi hällis oleva lapse kätte (Russov, Amelung, Kelch, Bunge, Läti Hendrik). Sellest edaspidi.

Olgu see lühikene ringivaade suures ilmas sissejuhatuseks, selgituseks ja võrdlemiseks meie koduste, siia peatükki kuuluvate olude lähemal käsitlemisel, millele nüüd asume.

(Järgneb.)

A. Kruusberg.

Vead

M. Kampmanni koolilugemikus.

3

B. Sisu.

Toal on neli seinu.

M. Kampmanni „Kooli Lugemiseraamat“.

Keelelisi nähtusi Kampmanni lugemikus jälgides ja arvustades ei võinud ma tähele panemata olla sisulistki külge. Viimase vaatlus kutsus uue elavuse ja ägedusega esile kõik need arvustavad mõtted, mis juba paari aasta eest (1918. aasta kevadel) minus olid tekkinud M. Kampmanni lugemikkude suhtes ning puhul. Sest selle puhul oli hakanud minus kujunema oma uusi isiklikke vaateid ja mõtteid, milleks tõuget andis mu õpetajategevus Tartu kommerskoolis, kus mainitud lugemikku tuli tarvitada. Nüüd kõnealust Kampmanni lugemikku arvustav lugemine pani mind neid mõtteid veel enam arendama ja veel rohkem selgusele jõudma sellest ideaalist, millele hea lugemik peaks lähenema. Ja selle ideaal-lugemiku seisukohalt ning sellega võrreldes tahangi alamal M. Kampmanni raamatut arvustada.

*

Enne aga olgu lühidalt seletatud, missugune peaks meie arvates seesugune hea, otstarbekohane lugemik olema. Et sellele küsimusele lähemale pääseda, vaadagem kõige pealt, kuidas lugemik kui koolikirjanduslik tüüp on kujunenud.

Lugemik ehk võõrsõnaga krestomaatia kujunes juba vanal ajal õppeabinõuna retoorika koolides. Ta sai eriti tähtsaks ja tarviliseks kooliraamatuks sest ajast saadik, kui ladina ja greeka keelt hakati koolis õppeaineina õpetama. Alamaiss klassides oli õpilasile liig raske, nii sisuliselt kui keeleliselt, autorite päris tekstide lugemine. Seepärast esines vajadus nende jaoks kokku seada raamat, mis pakuks kergemat lugemist ja annaks ühtlasi ka asjalisi eelteadmisi õpitava keele rahva ajaloo ja elust. Sinna mahutati mitmekesise sisuga lühemaid ja pikemaid tekste, mis enamasti olid siit-sealt korjatud, kopeeritud, väikiselt osalt vahel ka kokkuseadja enese kirjutatud. Kõrgemas astmes püüti juba pakkuda katkeid kirjanikkude originaaltekstidest, mida tarbekorral oli keeleliselt lihtsastatud. Neid katkeid võeti muidugi autoreilt, keda keeleliselt, stiililiselt ja sisuliselt tähtsaks, eeskujuliseks, „klassiliseks“

peeti. Ja hea ning ehtse ladina keele ning stiili õppimiseks püüti juba krestomaatiais võimalikult „autorite“ tekste ja tekstikatkeid pakkuda. Et ladina ja greeka klassiliste kirjanikkude teosed on osalt ilukirjandusliku, osalt ajaloolise ja õpetliku sisuga, siis leidis krestomaatiaisgi kõigi nende sisulisi lugemistükke, s. o. krestomaatia oli ilukirjanduslik-õpetliku sisuga. Teiseks, et vanus keelis ei kujunenud laste ea kohast kirjandust (muinasjutu- ja juturaamatuid), mida õpilased oleksid võinud kooliõppuse kõrval isuga lugeda, siis oli ses eas krestomaatia ainsaks lugemismaterjaliks ja võimaluseks.

See ladina keele õppeabinõuna kujunenud krestomaatia tüüp tuli pärast tarvitusele ka elavate võõraste keelte ja emakeele õpetamises, kui need kooliprogrammidesse võeti. Emakeelses lugemikuski sai viisiks pakkuda lugemistükkidena näiteid paremate autorite proosast ja luulest. Seda sündis eriti kõrgema järgu lugemikkudes. Ainult alamas, aabitsale järgnevas järgus, kus laste mõistuse arenemise tasapinna tõttu varane oli anda kirjanikkude töid, mis täiskasvanuile olid määratud, tuli kokkuseadjal kas ise luua laste kohaseid lugemispalu või neid laenata sealt, kus juhtus olema (vähem tähtsate kirjanikkude tööde hulgas, muis krestomaatiais).

Emakeelne krestomaatia on sealt peale kujunenud kaheks eritüübiliseks: üks puht-ilukirjanduslik (või lihtsalt ‚kirjanduslik‘, nagu nüüd nimetatakse), mis sisaldab ainult luuletusi ja ilukirjanduslikku proosat (enamasti katkeid), õpetlikku laadi töid ainult niisuguseid harvu, mil on stiililine, seega teatav ilukirjanduslik väärtus; teine segasisuline — ilukirjanduslik-õpetlik, mis peale ilukirjanduslikkude palade sisaldab ka õpetlikke tükke mitte üksi stiili, vaid ka õpetuse enda pärast.

Esimest — puht-ilukirjanduslikku — tüüpi on hakatud tarvitama enam keskkoolides, eriti kõrgemais klassides kirjanduse ajaloo õpetamiseks mingisugusena kirjandusloolise krestomaatiana; teine tüüp kujunes alg- ja rahvakooli tarvis ja see sisaldab siis õpetlikuna materjalina lugemistükke geograafia, ajaloo, füüsika, eriti aga loodusteaduse alalt. Keskkoolide krestomaatiale ei arvatud niisuguseid õpetlikke tükke nii vaja olevat, sest et seal vastavaid aineid juba sellekohaseis eritundides õpetatakse.

Uuemal ajal on kaldumus olemas alg- ja rahvakoolideski tarvitusele võtta puht-ilukirjanduslikku lugemikku.

Meile esineb siin nüüd tähtis põhimõtteline küsimus: kumb tüüp on otstarbekohasem ja soovitatavam, kas puht-ilukirjanduslik või ilukirjanduslik-õpetlik?

Ütlen kohe, et olen teise, nimelt ilukirjanduslik-õpetliku tüübi poolt. Soovitan, et seda keskkoolideski tarvitataks. Puht-ilukirjanduslik krestomaatia jäägu spetsialiteediks, mida tarvitatakse ülemais klassides kirjanduslooläbivõtmise abinõuna. Algkooli esimesest ja keskkooli ettevalmistusklassist algades aga kunni algkooli (nüüd ühtluskooli) viimse (vastavalt keskkooli kolmanda) klassini olgu tarvitusel ilukirjanduslik-õpetlik lugemik.

Ilukirjanduslik-õpetliku tüübi vastu tuuakse pädagoogiliste modernistide poolt seda ette, et õpetlik külg lugemikus olla ilmaaegne koorem, sest seda antavat õpilasile vastavate eriteaduste (geograafia, ajaloo, loodusteaduste) tundides, lugemik aga arendagu ainult õpilaste esteetilist haridust.

Sellest hoolimata olen puht-kirjandusliku lugemiku vastu. Modernistide poolt ettetoodud argument pole oluliselt õige, vaid ainult vormiliselt ja nägilikult. Põhjendused, miks puht-ilukirjandusliku lugemiku vastu olen, on järgmised:

See asjaolu, et sellekohaseis spetsiaaltundides õpetlikke teadmisi antakse, ei tee tarbetumaks õpetlikkude teadmiste andmist ka veel krestomaatia kaudu emakeele tundides, juba sellepärast, et teadmisi ei või küllalt rohkesti pakkuda ja et mitmekordselt antu jääb paremini meele. Pealegi — mis veel tähtsam ja õigupoolest peapõhjus ongi — see teadmiste andmine ühelt poolt eriteaduste tundides, teiselt poolt lugemikus ei ole sugugi mitte üks ja sama. Esiteks võib lugemik anda mõningaid eelteadmisi teaduste aladelt (geograafia, ajalugu, loodusteadus, füüsika, keemia jne.); mida alles pärast hakatakse spetsiaalõppeainena õpetama. See oleks mingisugune propädeutika neis teadustes. Seega antakse neist nagu eelmaitset, äratatakse huvi, kōdistatakse uudishimu. Teiseks, koguni siis, kui neid teadusi juba eritundides õpetatakse, ei ole lugemistükid samust aineist ka veel mitte tarbetumad: neis võiakse mõnd üksikut geograafia, loodusloo, ajaloo, majandusteaduse, füüsika küsimust või nähtust käsitleda üksikasjalisemalt, mis jällegi enam värskust, elustust, meeleolu toob asjaomastesse teadustesse. Seks võiks tarvitada anekdoote ajaloolisist isikuist, tähtsaist mehhist, kõiksugu kurioosumeid loodusteaduste alalt jne. Pealegi ongi üksikute õppeainete ümber, kõrval ja vahel kõiksugu väikesi

teadmisi elust ja inimestest, teaduslikke nippeid-näppeid, kurioosumeid, mida ei jõua läbi võtta süstemaatilise kursuse ühenduses või mis ühegi senni õpetatava koolikursuse alla hästi ei sünni ega mahu, mis aga ometi oleks huvitav ja tarvilinegi haritud inimesele teada ja just kooliõpilase eas kõige suurema huvituse ja lõbuga tundma õpitaks ja omandataks. Kõige selle tundmaõpetamiseks aga oleks lugemik ainus kohane raamat. See kujuneks seeläbi mingisuguseks õpilaste entsüklopeediaks, mis süstemaatiliselt saadavat teadmiste haridust ette valmistaks, täiendaks ja edasi viiks. Ja ainsaks õppeaineks, kus seda kõike saaks läbi võtta, oleks emakeel.¹⁾

Muidugi ei tohi nende õpetlikkude lugemistükkide võtmine raamatusse olla juhuslik, vaid nende valik tuleb toimetada kindlate põhimõtete ja kindla süsteemi järele. Selleks tuleb läbi vaadata kõik teadused ja alad ja neis ära märkida nähtused ja küsimused, millest leitakse kohane olevat lugemistükke pakkuda. Neist lugemistükkidest siis valida ainult kõige tähtsamad ja kohasemad. Niisama tähtis oleks nende korraldamine ja paigutamine. Siin tuleks kõige suurema hoolega silmas pidada ning ära kaaluda, mis eale ja mis järgule mis tükid ja mil kujul kõige kohasemad oleksid, kusjuures vaja käia teatava kontsentrismi printsiibi järele. Nii võiks näit. Lembitust kõnelda juba alglugemikus, aga lühidalt, lihtsalt, kesk- ja ülemlugemikus jälle üksikasjalisemalt, pikemalt. Ülemlugemikus võiks õpilasi tutvustada koguni mõnede psühholoogia ja filosoofia küsimustega. Endastmõistetavalt ka esitusviis ja stiil on äärmiselt tähtis, sest sellest ripub suurel määral lugemistüki huvitavus ja mõjuvus.

Ja veel üks tähtis nõue: ehk küll arvata on, et õpilased, vähemalt suur osa neid, ise, omast algatusest, kõik need õpetlikud tükid läbi loevad, juba omaks lõbuks, huvi pärast, on nad siiski selleks lugemikus olemas, et nad koolis tingimata ka läbi võetaks, osalt klassis, osalt koduste ülesannetena. Vahelejäetavaid palu, mis ainult valikuvõimaluse pakkumiseks või lihtsalt raamatu paksuks

1) See tooks kaasa ka teatava lalendamise emakeele kui õppeaine mõistes: selle alla ei kuuluks siis mitte ükski emakeele grammatika, stilistika, kirjalikkude tööde tegemine ja kirjanduse ajalugu, koguni mitte ükski üleüldine kirjandus-esteetiline haridus, vaid ka teatav entsüklopeediline element eri-õppeaineks määrata, mis täitsa lahus grammatikast, kirjutamisest ja kirjanduse ajalooist; kuid nii kaua kui seda ei ole tehtud, tuleb selleks ainsana võimalusena kasustada emakeele tunde.

paisutamiseks võetud, ei pea mitte olema. Koolilugemikus olgu kõik ainult tähtis, tarviline, koolis läbivõetav; koolilugemik olgu peaaegu kui geomeetria õpperaamat, kus midagi olulist vahele ei või jätta.

Seepärast vaja veel toonitada üleüldisena negatiivsest nõudmisest õpetlikkude lugemistükkide suhtes, et neis mitte ei käsiteldaks endastmõistetavaid igapäevaseid asju, mõisteid, teadmisi, mis õpilasile juba tuttavad või mis nad iseenesest igapäevases tegelikus elus nii-kui-nii tundma õpivad. Selle pädagoogilise põhinõude vastu patustavad enam-vähem kõik meie senni ilmunud koolilugemikud, eriti aga Kampmanni omad. Tüübiline selle poolest on ta lugemiku esimeses jaos olev lugemistükk „Tuba“ (nr.-23), mis nii algab: „Toal on neli seina, põrand ja lagi“ jne. selles vaimus. Kui ta oleks kirjutanud, et toal on kolm, viis või kaks seina, sest saaks veel aru, et selle paradoksiga on tahetud laste tähelepanu äratada või neile nalja teha; aga selle banaalse tõe, et toal on neli seina, teab ju iga kuueaastane laps juba ise, mistarvis sellega siis veel lugemiku ruumi raisata. Seesugused toal-on-neli-seinatsevad¹⁾ lugemistükid on kõige omasemad lugemikku igavaks ja kuivaks tegema. Pakutagu seepärast eelistavalt niisuguseid lugemistükke, mis õpilasile uusi, vähem tuntud asju ja mõisteid sisaldavad; need äratavad palju rohkem teadmisi- ja lugemishimu.

Mis puutub ilukirjandusse, siis sellegi valikus vaja kätte püüda samasugust eakohasust ja tarvilisust. Lugemikku võetagu ainult kõige paremat, kõige kohasemat ja tõesti tarvilist! Ei mingisugust tühist, tähtsuseta, vesist ilukirjanduslikku rämpsust, millest meie sennised koolilugemikud kahjuks kubiševad! Hoitagu sellest! Seda rämpsust loetakse nüüdsel ajal väljaspool kooli küllalt. Järelikult hoitagu ka kõiksugu naiivide ja naiivitsevate Jusside ja Mannide, kiisude ja Muride lugudest. Sest need esiteks on tarbetumad, teiseks ka vähe huvitavad lastele, koguni igavad.

Varemal ajal, meil veel aasta nelja-, viiekümne eest, kus ilukirjanduslikke raamatuid alles vähe oli rahva seas ja eriti spetsiaalselt lasteraamatud eesti keeles puudusid, oleks olnud põhjust ja mõtet niisugust lasteraamatulist lugemismaterjaali koolilugemikus pakkuda, näituseks Kamp-

1) Arvan, et eesti keeles tohiks vahest humoristlikult tsema-lõpu abil terved laused verbideks muuta, mis tähendavad, et miski millegi taoliselt, millegi vaimus ja laadis sünnib või toimib.

mannil: „Mu sõber Hans“ (Kooli lugemise raamat I, nr. 59), „Hiir“ (I, nr. 82), „Mis Ruudi ja Eedi koolimajast ja koolielust arvavad“ (I, nr. 139), „Muri“ (II, nr. 41) jne. Nüüdsel ajal aga, kus meilgi juba ilmub palju lastekirjandust — kõiksugu nalja-, elaja- ja muinasjutukesi piltidega ilustatult —, mis aabitsa õppimise järele küllalt lugemismaterjaali harjutamiseks ja lõbustamiseks lastele pakuvad, on sellelaadiliste lugemistükkide võtmine lugemikku siitpeale ilmaaegne ja otstarbetu; need oleksid raamatule ainult tarbetumaks ballastiks. Nende asemel võiks anda midagi kasulikumat ja tarvilisemat. Lugemistükke kiisust ja murist, Jussi lumememmest ja Manni nukkudest — mis enamasti ka on mingisugused ilukirjanduslikud toal-onneli-seinatsemised — ei tarvitse seepärast mitte enam koolilugemikku võtta (välja arvatud vahest aabitslugemikku); neid, nagu öeldud, loeb laps küllalt oma piltidega lasteraamatuist, mida talle suuriks pühiks ja sünnipäevaks kingitakse (ja kui ei peakski juhtuma lugema, ei oleks sestki viga). Lugemikku võetagu ainult niisugust ilukirjandust, mis kuulub koolis läbivõetava kirjanduse kursusse (ja mis võimalikult ka kirjanduslikult tõesti tähtis, väärtuslik, vähemalt kuulus on), nimelt: valme, nii Eesti omi (mida õiguse poolest on väga vähe) kui üleüldistuttavaid, klassilisi rahvusvahelisi, mille tundmine teatavas mõttes kuulub üleüldisesse kirjanduslikku haridusse; samal põhjusel erisisulisi muinasjutte (omi ja rahvusvaheliselt tuntuid), nii et kõik muinasjuttude liigid vähemalt ühe jutuga oleksid esindatud ¹⁾ (muinasjutte pisuhännast, rahaaugust, kodukäljast, näkist, Kavalast Hansust ja Vanapaganast, vaesestlapsest, kuningapojast ja -tütrest jne.); legende ja müüte (nii omi kui võõraid); rahvanalju ja kilplaste lugusid, mõistatusi ja vanasõnu; kangelaslugude, lugulaulude lühikesi sisuärajutustusi (nii üleüldisi kui üksikuist tähtsamaist episoodidest). Need kõik on lastele ka huvitavamad kui vested Jussist ja Mannist ja Murist ning nukkudest. Ilukirjanduslike katkete eest tuleb põhimõtteliselt hoida,

1) Tarvitame katseks sõna ‚esindama‘ tähenduses ‚repräsenteerima‘ (saksa ‚vertreten‘), mille tähenduses muidu tarvitatakse ühelt poolt ‚esitama‘ (ajakirjanduses), teiselt poolt ‚edustama‘ (mitmed Noor-Eesti ja Siuru kirjanikud). Kumbki neist aga ei ole hea: ‚esitama‘ peaks pigemini olema tähenduses ‚ette kandma, ette tooma‘ (nagu soome keeleski, kust ta saadud), ‚edustama‘ tuletab liig meelega sõna ‚edu‘, millest ta tuletatud, mil aga teine tähendus (järelilikult vastolu algsõna ja tuletuse vahel); ‚esindama‘ aga laseb end väga hästi ka tähenduslikus suhtes tuletada sõnast ‚esinema‘.

sest et, esiteks, katked tervikust lahus seda mõju ei avalda ega neist niiviisi aru ei saada kui ühenduses tervikuga, eriti mitte neist teoseist, mis õpilasil nii-kui-nii tuleb tervikuna lugeda ja mida nad isegi parema meelega tervikuna loevad (nagu Bornhöhe „Tasuja“ ja „Villu võitlused“; Wilde „Külmale maale“ ning „Mahtra sõda“ jne.). Erandeid sellest põhimõttest tuleb ainult harukordadel teha, kus seda erakordsed järelekaalumised motiveerivad.

Sellega ühenduses juhitagu mingisugusena vahemärkusena tähelepanu selle peale, et kõiksugu Jussi-Manni-Muri-lookestega õpilasi liig lapselikuks peetakse: suurem hulk õpilasi loeb kodu juba romaane, ja neile pakutakse koolis — tohoh! — veel vesiseid lumememme ja Muri lugusid! Iseasi on valmid, müüdid ja muinasjutud: esiteks, need on huvitavad (sisaldades midagi põnevat, iseäralist, suuremat), teiseks, neid tuleb õpilasil kohuse pärast lugeda, kas nad neile meeldivad või mitte.

Lugemiku kõige kõrgemas järgus tuleb natuke tutvustada ka mõnede tähtsamate väljamaa klassiliste teostega, nagu mõned Greeka tragöödiad, Dante „Jumalik komöödia“, Cervantes'i „Don Kihott“, mõned Shakespeare'i draamad, Goethe „Faust“, mõned kuulsad eeposed nagu „Iliad“ ja „Odüsseia“, „Nibelungen“ jne.; (lähese „Kalevalaga“ võib juba varemini tutvuda). Kuid neist on parem ja otstarbekohasem anda häid ja mõnusaid sisuärajutustusi kui tõlgete katkeid, mis viimased üksikuina vähe ütlevad ega mingisugust õiget aimu teose enese suurusest ja ilust ei anna, vaid pigemini võivad lugejas nende kohta pettumust tekitada. Muidugi erandlikult võib ka katkeid pakkuda, kui iseäralised asjaolud ja põhjused seks õigustavad.

Samuti ka luuletusi võtta ainult tõesti häid ja kuulsaid, mis tingimata tuleb fundma õppida ja mis seejuures muidu õpilaste igakordse ea kohased.

Tähtsuseta pole ka, missugune on lugemistükkide järjestus. Nii õpetlikud kui ilukirjanduslikud tükid tuleb korraldada eakohastes järkudesse ja lugemiku osadesse. Üksikuis lugemiku osades ei pea materjaali korraldama mingisuguste ebamääraste pealkirjade järele „Kool ja kirik“, „Inimese elu ja tervis“, „Kõlbline elu“ jne., nagu seda Kampmann veel teeb vana traditsiooni järele, kusjuures siis ilukirjanduslikud palad topitakse mingisuguse sagedasti õige otsitud assotsiatsiooni tõttu õpetlikkude vahele (nagu Kampmannil), vaid jaotuse ja liigituse aluseks olgugi palju loomulikum, ratsionaalsem, teaduslikum seisukoht. Kõige pealt kaks suurt osa: puht-ilukirjandus ja

õpetlikud lugemised. Järelikult need mitte läbisegi, vaid lahus, kummadki omas eriosakonnas. Esimene — ilukirjanduslik — osa jaguneks oma liikide järele: valmid, muinasjutud, legendid, müüdid, kangelaslood jne., kunstluule teoste sisuärajutustused või katked. Õpetliku osakonna lugemistükid oleksid korraldatud vastavate alade järele: geograafia, looduslugu, ajalugu jne. Luuletused oleksid kõik eraldiosakonnas, ka veel alajaotusteks korraldatuina (mitte autorite, vaid sisu järele).

Sennine läbisegijärjekord (ilukirjanduslikud, õpetlikud ja luuletused läbisegi) peaks jääma ainult aabitsaga ühenduses olevasse ja sellele järgnevasse lugemikku. Järgnevais järkudes aga tuleks materjaal korraldada ülalmainitud süstemaatilises järjekorras.

Kirjelatud koolilugemik seisaks koos mitte ühest, vaid mitmest peaosast. Neid oleks kolm suurt järku: I. Aabits- ja alglugemik, II. Kesklugemik, III. Ülemlugemik. Esimest kaks oleks kumbki üheköiteline, kolmas aga mitmeköiteline, s. o. mitu iseseisvat raamatut (viis või koguni kuus). Kokku nad moodustaksid alama ja ülema algkooli, nüüdse ühtluskooli kursuse, mis kestab 6 aastat (veel parem oleks 8 aastat), s. o. umbes 7-aastasest east 15-aastaseni, s. o. eani, kus sünnib üleminek poisi- ja plikaeast noormehe- ja neiuikka¹⁾.

Aabits- ja alglugemik oleks esimese õppeaasta jaoks; kesklugemik teise ja kolmanda õppeaasta jaoks; ülejäänud õppeaastaille jääks ülemlugemik (selle viis või kuus köidet).

Nende lugemikkude sisu ja nende vastavust eri ea- ja õppeaastaille kujutab kõige selgemini järgmine tabelaarne ülevaade:

1) Ses käände-eas peaks normaalselt puht-üleüldise hariduse õpetus ümmarguselt lõpule jõudma ja juba kutse õppimine algama, mille kõrval esialgu ka veel üleüldise hariduse õpetust võiks teataval määral jätkata. See aga püüdnud kesk- ja ülikooli põhjaliku reformi küsimust, mida kavatsen käsitleda sellekohases erikirjutuses.

Lugemiku järgud	Õpilaste läbistikune iga	Õpeaastad ehk klassid	Lugemikkude sisu	
			a) õpetlik :	b) ilukirjandusl. :
I järk: Aabits- ja alglugemik (ühes köites)	6-st kuni 8 aastani	I	lugemise eelharjutusi, üksikuid sõnulauseid, riime jne. väikesi kirjeldusi, teateid, seletusi loodusloo, geograafia, Eesti ajaloo, tervishoiu alalt, mõttetari	valme anekdoote rahvanalju muinasjutte vanasõnu mõistatusi luuletusi
II järk : Kesk- lugemik (ühes köites)	7-st kuni 12-neaastani	II ja III	järgmistelt aladelt : looduslugu füüsika, keemia astronoomia ajalugu kirjanduse ajalugu tööstus ühiskond moraal mõttetari	valme muinasjutte müüte ja kangelaslugusid ajaloolisi anekdoote rahvanalju vanasõnu mõistatusi ilukirjanduslikke katkeid ja sisu-ärajutustusi luuletusi
III järk : Ülem- lugemik (5 või 6 köidet)	10-st kuni 16 n aastani	IV V VI VII (VIII)	loodusteadus füüsika, keemia astronoomia geoloogia füsioloogia ja tervishoiu geograafia ajalugu keeleteadus psühholoogia filosoofia ühiskond ja majandus tööstus kombad moraal kunsti ja kirjanduse ajalugu esteetika	muinasjutte legende müüte ja kangelaslugusid rahvanalju vanasõnu ajaloolisi anekdoote katkeid ja sisu-ärajutustusi Eesti ja väljamaa kirjandusest luuletusi rahvalaule(eraldi)

Selle tabeli kohta lisatagu veel järgmised seletavad ja täiendavad märkused:

1) Erilugemikes antud sisuainete loetluse järjekord ei tähenda seda järjekorda, milles need ained peavad lugemikes olema korraldatud; mis järjekorras nad seal peavad olema, on liig detailne küsimus, mis alles raamatu tege-likus kokkuseadmises tuleb otsustada, samuti kui see, mis aineid missuguseis kolmanda järgu kõiteis tuleb pakkuda; 2) valme, muinasjutte, müüte, samuti kui ajalugu käsitle-vaid lugemistükke, olgu niihästi Eesti omi kui väljamaisi, rahvusvahelisi; 3) aabits- ja alglugemikus on õpetlikud ja ilukirjanduslikud lugemistükid (järelikut ka luuletused) läbiseigi, teise ja kolmanda järgu lugemikes aga eraldi, viimases võimalikult üksikasjalikult veel alaliikidesse kor-raldatud; 4) raamatu alguses (või lõpus) on metoodilisi juhatusi, mitmekordseid registreid, võimalikult täieline sõnastik vähem tuttavaid sõnu, ka autorite nimestik ühes väikeste elulooliste andmetega; 5) grammatiliste harjutuste lisa vaja ei ole; selle jaoks tuleb kirjutada iseseisev raamat.

Ja lõpuks toonitagu veel kord, et neis lugemikes, esimesest järgust viimiseni, hoitagu kuivuse, ebahuvitavuse ja igavuse eest stiilis ja veel tühisuse, ebatähtsuse, toal-on-neli-seinatsemise eest sisus. Lugemik olgu nii kirju-tatud ja kokku seatud, et see oleks võimalikult mitme-kesine, huvitav, peen, midagi lõbusat, kaasakiskuvat, säravat!

Niisugune lugemik tõesti ärataks õpilasis huvi ja teadmishimu, laiendaks nende silmaringi, teeks juba 15-aas-tasest poisist ja tüdrukust haritud inimese (koolihariduse poolest). Sest 15-aastane poiss või tüdruk, kes ühtlus-kooli 7- või 8-aastase kursuse jooksul on muude õppe-ainete kõrval ka veel läbi võtnud niisuguse lugemiku kõik järgud ja osad, on seega omandanud ülevaate peaaegu kõigist tähtsamaist teadmistest ja küsimustest, mis haritud inimesele peavad tuttavad olema; ta vaim ja maitse on seetõttu kultuuristunud ja arenenud; ta tunneb peaaegu kõik kõige tarvilisemad võõrsõnad. Sealtpeale võib ta ise edasi õppida ja end edasi arendada, lugedes ilu- ja popu-laarteaduslikku kirjandust. Ühe sõnaga, ta ei ole enam n. n. lihtrahvast, vaid kuulub täieliselt haritlaste, intelli-gentsi hulka. Kui edaspidi olud nii peaksid korralduma, et suurem hulk noorsugu niisuguse kooli võib lõpetada, ja ka seda arvesse võttes, et mitmed täiskasvanudki veel tagantjärele neid lugemikke mõnu ja kasuga saavad lugema, siis saab seeläbi tõusma kogu rahva üleüldine hariduslik tasapind.

Vaatame nüüd, kuidas M. Kampmanni kõnealune lugemik nüüdsama esitatud nõudeid täidab ja ülemalkirjeldatud lugemiku ideaalile vastab.

Kõige pealt küsimus, mis eale ja õppeaastale või klassile ta vastab ja missugusesse meie lugemikujärku ta kuulub.

Kampmanni „Kooli lugemiseraamatu“ I jagu (seitsmes täiendatud trükk a. 1918) näib olevat teise õppeaasta jaoks, sest aabitsa osa ses puudub. Pealegi sisaldab see lugemistükke, mis milgi tingimusel ei ole esimese õppeaasta kohased (näit. Fählmanni „Vanemuise laul“). Järelikult kõnealune II jagu võib olla ainult kolmanda ja neljanda õppeaasta jaoks. Kahju, et kokkuseadja selle kohta üheski eeskõnes seletust ei anna, mida ta ülepea ei ole viitsinud kirjutada.

Mõned lugemistükid ei näi küllalt keskmise eaa ja arenemisastme kohaselt paigutatud; nii oleksid lugemistükid „Paber“ (nr. 80), „Trükikunsti ülesleidmine“ (nr. 81), „Suhkur“ (nr. 83), „Pikne ja välguvarras“ (nr. 89) ja isegi Eesti maakondade kirjeldused oma laadi ja stiili poolest teisele järgule kohasemad.

Täitsa ebapädagoogiline on, et Fählmanni „Vanemuise laul“ juba esimeses osas on antud. Sel müüdil on niisugune luuleline ilu, mida ainult arenenum iga mõistab ja hindab. Seepärast ei või seda küllalt ülemas järgus pakkuda. Igatahes peaks see olema maailma loomise müüdiga üheskoos, millega ta ühte kuulub. Kampmannil aga on „Vanemuise laul“ esimeses jaos ja „Loomine“ teises. See on viga.

Kuid need kõik on väikesed, vähem olulised puudused. Kampmanni lugemiku suurim ja peamine viga on see, et ta sisaldab suure hulga ebakohaseid, tühiseid, vesi-seid, igavaid ja seega tarbetumaid palu.

Vaatame ses suhtes esiti ilukirjanduslikku elementi. See on kõnealuse lugemiku kõige nõrgem külge. Ühelt poolt puuduvad tarvilised ilukirjanduslikud lugemistükid, need, mis kirjandusloo läbivõt-mise seisukohalt tingimata peaksid sees olema: igat muinasjutu liiki esindavad muinasjutud, müüdid, legendid, rahvaljad, kirjanduslooliselt kuulsad valmid, mis ühtlasi ka huvitavad ja lõbusad oleksid lugeda. Ainult mõni üksik on nagu juhtumisi sisse sattunud (nr. 23, 25, 39, 59, 91, 93, 113, 134, 188, 192). Aga kuhu on jäänud muinasjutt pisuhännast, rahaaugust, näkist, koerakoonlastest, ussikuningast jne.? Selle asemel on kallis ruum raisatud

kõiksugu tühise ja tarbetuma rämpsuga. Selle elemendi moodustavad nimelt järgmised kategooriad :

a) Tarbetumad valmid: nr. 139 „Kask ja kuusk“ (Jannsen (?), ebatähtis), nr. 139 „Kurik ja pesulaud (Kitzberg, — on muid tähtsamaid valme); nr. 52 „Sipelgas ja ämblik“ (moraal tundub kahtlane, ebamäärane olevat, aga nähtavasti sellepärast võetud, et see olla Eesti rahva valm, mis Rosenplänter kirja pannud); nr. 57 „Paju“ (võitleb enesetapmise kalduvuse vastu; et aga õpilased ses eas seda kalduvust just nii väga ei avalda, siis on see valm koolilugemikus tarbetu; pealegi on ta iseendast ebatähtis ja tühine); nr. 19 „Ja mispärast on sinul eesõigus?“ (Tõnisson; liig puhtal kujul moraliseeriv ja targutav, ilma sündmustikulise sisuta; mõjub kuivalt); nr. 131 „Kärbes ja ämblik“ (Villmann; Villmanni aegses lugemikus vahest kohane, nüüd mitte enam).

b) Tarbetumad muinasjutud (sest et kirjanduslikult ebatähtsad): nr. 27 „Rikas ja vaene vend“; nr. 119 „Kasjan ja Nikolai“. Miks ei ole võetud teisi pa ju tähtsamaid muinasjutte?

c). Palju tarbetumaid moraalanekdote, sest kõige pealt tuleb põhimõtteliselt tagasihoidlik olla moraalliga, muidu läheb see tüütavaks ja kaotab oma mõju. Ent Kampmanni lugemikus on disproportsionaalselt palju moraalilise muu sisu kulul: peaaegu kõik ilukirjandlikud palad on ilmselt, otse pealetükkivalt moraliseeriva tendentsiga. Teiseks tuleb moraalpalu pakkudes olla väga valiv ja hoolga järele kaaluda, kas vastuvõetav pala on kohane ja mõjuv vastavale õpilaste eale ja tasapinnale. Kolmandaks vaja silmas pidada ja täitsa sihiteadlik olla ka sellest, mida nende moraalpaladega tahetakse saavutada. missuguseid pahesid juurida ning mis voorusi kasvatada. Seks peaks lugemiku kokkuseadja olema selgusele jõudnud, mis pahed meie rahvast kõige rohkem vaevavad ja mis voorusi temas eriti vaja läheks edendada. Üleüldisnimilikult seisukohalt tuleb arendada ja kasvatada kaht voorust, nimelt esiteks usinust ja korralikkust (juurides nende vastandeid laiskust ja lohakust), teiseks heasüdamelisust, suuremeelsust, ohvri-meelsust (juurides nende vastandeid tigeidust ja enesearmastust). Kõik muud voorused järgnevad neist kahest. Eesti rahva seisukohalt tuleks nende kahe kõrval edendada veel üht kolmat, nimelt rahvustunnet, rahvuslikku idealismi.

Nagu esimese, nii patustab Kampmanni lugemik ka teise ja kolmanda nõude vastu.

Ses on tühiseid, lamedaid, sisult vähe tähtsaid numbreid, nagu „Töö, teenistus, elukutse“ (nr. 182), „Õpipoisi elust“ (nr. 8), „Muri“ (nr. 41), „Sina pead püha-päeva pühitsema“ (nr. 13). Mõned on ju küll üsna liigutavad, nagu „Juku“ (nr. 11), „Roos“ (nr. 164), kuid ometi on nad ebatähtsad ja tarbetumad ja seepärast võiksid pigemini olla välja jäetud.

Mõned moraalpalad jälle ei ole lastele kohased, vaid enam täiskasvanuile, kellele nad algupäraselt ongi kirjutatud, nagu „Vaesed inimesed“ (nr. 141), „Ilma põhjata pudel“ (nr. 170), „Lahke pererahvas“ (nr. 126), „Jaan, vaata, kes sealt tuleb?“ (nr. 21). Või oleksid kohased alles kõrgemais klassides (lugemiku kolmandas jaos), nagu „Hirmus öö“ (nr. 77), „Tühi plats“ (nr. 129). Ka näib mulle, et kohane ei ole õpilastele koolielust ja õpetajaist lugemistükke pakkuda. Seda kõike saavad nad paremini ju tegelikult tunda. Pealegi mõjub see vahel piinlikult või naeruväärselt. Seepärast pean ka ebakohaseks ja tarbetumaks numbrid „Mu koolivend Garonne“ (nr. 9) ja „Haige kooliõpetaja juures“ (nr. 10). — Nr. 76 „Kui Madis enese mehe arvas olevat“ võitleb suitsetamise vastu poiste juures, kuid, nagu mulle tundub, mitte väga mõjuvalt. See võib ju õpilasile lugedes natuke nalja teha, aga suitsetamisest ei hoia see neid põrmugi tagasi. Seda peaks paremini ja teisiti tegema, kui tahetakse mõjuda.

Kolmandaks ei paku Kampmann oma moraalet küllalt õigeis proportsioonides: ta püüab kasvatada peaaegu ainuüksi headust ja ligimesarmastust — sellesihilisi anekdoote on kõige rohkem, terve tosina ümber —, kuna usinusele ja korralikkusele õhutamiseks on ainult paar-kolm (nr. 21, 22, 123). Tõsi ju küll, suur hulk hõõrumisi, hädi ja viletsusi tuleb selle vooruse puudusest. Sõda ja praegune raske aeg oma südameta omakasupüüdmise ja hangeldamise ja end ära osta laskmisega on selle selgeks tunnistuseks. Kuid paljas headus ja ligimesarmastus üksi asja ei paranda. Kel midagi ei ole, ei saa ka ligimest aidata. Vaja ka väärtuste ja varanduste juureloomist. See aga sünnib töö, agara ja usina töö läbi. Tööl aga on ainult siis kõige paremad tagajärjed, kui ta on ühenduses korralikkusega. Meie rahvas ei ole küll üks kõige laisemaist. Meil on inimesi, kes väga tublisti tööd teevad. Ometi ei või kaugeltki ütelda, et meie inimesed usinuses liiale läheksid. Iseäranis meie Vene „kul-

tuurist* puudutatud noorem põlv ja üleüldse kogu meie praegune haritlaste klass on kaunis vaba sellest kalduvusest; otse selle vastu, tung kerge elu järele on tugev. Vähemalt selle õpetuse on nad osanud slaavlaste koolist hästi kaasa võtta. Seepärast oleks ammu juba pidanud hakkama õhutama tööarmastust ja usinuseinstinkte ja võitlema igasuguse lodevuse, logelemise, kerge elu püüde, lohakuse, korratuse, venivuse, edasilükkamise tõve, hiljaksjäämise haiguse vastu. Iseäranis viimaseid pahesid — korratust, viivitelemist — tuleks juurida. Sest kui meie rahvas oma üleüldsuses, nagu ütlesin, ei ole mitte üks laisemaist, siis ei ole ta seejuures kahjuks ka mitte üks kõige korralikumaist. Kui palju häid asju on meil tegemata jäänud ja kui palju kõiksugu nurjaminekuid on meil olnud just nende põhipahede — mitte küllalt intensiivse töötamise ja eriti lohakuse ja viivitelemise — tõttu!

Ka rahvustunne on meil algusest saadik osalt meie tõulise iseloomu-vea, tuimuse, osalt olude tõttu väga nõrk olnud ja seda ei ole ka meie kirjanduslikud ja ühiskonnalisel tegeled mitte osanud tarviliselt äratada, põhjusel, et see neil endilgi samadel põhjustel küllalt elav ja selgunud ja teadlikustunud polnud. Mitmed, nimelt sotsialistid ja „sotsiaalselt mõtlejad“, on koguni selle vastu olnud. Ja selle puuduse — rahvustunde ja rahvusliku idealismi nõrkusega seletub jällegi suur hulk meie rahvuskultuurilist mahajäämist ja praegust riigilismajanduslikku raskust ja viletsust. Kui meil oleks olnud rohkem töökust, püüdlikkust ja korralikkust ja mitte-viivitelemist ühes tugeva, sihiteadliku ja ohvrimeelse rahvusliku idealismiga, siis oleks praegu niihästi meie majanduslik jõukus kui vaimline kultuur juba palju kaugemale edenenu ja meie riigiline ehitus oleks palju kindlamal alusel. Seepärast oleks algusest saadik meie pädagoogika sihiteadlik püüd pidanud olema neid omadusi ja tundeid juba õpilasis kasvatada, niipalju kui võimalik oli antud oludes. Kooli lugemik võiks selleks mõndki ära teha. Kahjuks ei tee Kampmanni oma seks kuigi palju. Kuidas ta usinust ja korralikkust disproportsionaalselt vähe edendab, selle peale juba tähendati. Aga ka rahvustunnet ei ärata ta suuremat midagi, ehk küll nüüd seks enam takistusi pole.¹⁾ Ta püüab kasvatada ainult ligimesarmastust. Kuid

1) On küll üks lugemistükk „Kodu“, kuid sellega tahetakse äratada ainult kodukoha armastust, mitte rahvustunnet. Kuid isegi seesugusena ei ole see tükk suurt väärt ja võiks parem välja jääda.

selgi alal, kardan, ei õnnesta ta kõige paremini. Sest kahtlen, kas need moraliseerivad anekdoodid nii väga mõjuvad lastesse. Mitmed neist on kaunis vesised ja liig pealetükkiva moraaliga. Kampmanni lugemiku moraal-anekdoote lugedes on paiguti tunne, nagu võiks hästi kirjutatud harutusel suurem ja otsekohesem mõju olla kui niisugustel anekdootidel. Kui ise peaksin lugemiku kokku seadma, siis võtaksin neist ainult õige vähesed sellesse, nimelt need, mis on kirjanduslikult klassiliseks saanud, nagu „Peidetud varandus“ (nr. 22), „Halbikära Hans“ (nr. 29), „Truud sõbrad“ (nr. 30).

Üleüldse aga ei maksa lugemikust väga pealetükkiva moraaliõpetuse käsiraamatut teha; ses suhtes saavutatakse suuremaid tagajärgi isikliku eeskuju ja mõjuga.

d) Lõpuks leidub Kampmanni lugemiku ilukirjandusliku sisu seas ka hulk tühiseid või tarbetumaid luuletusi, nimelt „Armas koht“ (nr. 1), „Vaeselapse kaebtus“ (nr. 5), „Lapsuke Jeesus“ (nr. 14), „Sõprus“ (nr. 31), „Mis sa sirised, sirtsuke“ (nr. 34), „Allik“ (nr. 45), „Linaligu“ (nr. 49), „Kõrreke“ (nr. 56), „Suvine öö“ (nr. 64), „Pisarad“ (nr. 69), „Eksiteel“ (nr. 67), „Kui peremees külasse tuli“ (nr. 79), „Vesineitsi“ (nr. 85), „Taevatähed“ (nr. 90), „Kuu tõusnud metsa tagant“ (nr. 92), „Ülemjärv“ (nr. 94), „Kalevipoeg ema otsimas“ (nr. 95), „Lained“ (nr. 100), „Kus heljub valge pilveke“ (nr. 120), „Koituigatsus“ (nr. 121), „Uhke puu“ (nr. 133), „Ta lendab mesipuu poole“ (nr. 136), „Vaenulised vennad“ (nr. 140), „Öö taganeb“ (nr. 143), „Kilin-kölin“ (nr. 144), „Niitmata põld“ (nr. 148), „Eesti talv“ (nr. 151), „Miks nutad, väsind rändaja?“ (nr. 168), „Laul põllule“ (nr. 175), „Põllu ääres“ (nr. 176), „Miks lendab laine“ (nr. 185), „Torm“ (nr. 187), „Käisin üksi tähte valgel“ (nr. 189), „Asumine“ (nr. 190); „Kurelaste laul“ (nr. 193), „Taara pidud tagaselja“ (nr. 202), „Teomees“ (nr. 210), „Endised vaimud“ (nr. 214), „Kodumaa laul“ (nr. 219), „Põhjamaa pime kuningas“ (nr. 227), „Vaimusuured“ (nr. 231), „Magajate mälestuseks“ (nr. 232). — Mõned neist luuletusist on juba oma vigase keele või värsiehituse pärast lugemikule kõlbmatumad. Koolilugemikus tohiks olla ainult luuletusi eeskujulisi neis suhteis.

Järelikult 82-st luuletusest on meie arvates pooled tarbetumad. Tõesti, otse imestusega küsid, miks M. Kampmann on valinud nii suure hulga vähem väärtuslikke ja vähem tähtsaid luuletusi, kuna mitmed paremad ja täht-

samad on välja jäänud. Seepärast kui tahad koolis mõnd head luuletust läbi võtta, siis on selle otsimisega Kampmanni lugemikust alati suur sekeldus: raske on rämpsu vahelt paremaid leida. Luuletuste puhul lõpuks veel üks küsimus: miks on paar luuletust (nr. 32 ja 154) proosa kujul trükitud? See on tarbetu erandlikkus.

*

Mis puutub õpetlikkudesse tükkidesse, siis tuleb nendegi suhtes ette heita peaaegu samu puudusi: mõnede lugemistükkide ebatahtsust ja ebakohasust ja sellest järgnevat tarbetust ja üleüldse suurt juhuslikkust. Miks on just haug, rästik, ohakalind, vihmauss ja paetööstus nii tähtsaks ja tarviliseks arvatud, et nendest on lugemikku eri-lugemistükid võetud (nr. 46, 50, 158, 179)? Olen kindel, et kokkuseadjal seks mingit kindlat kavatsust ega põhimõtet polnud, vaid need lugemistükid on juhuslikult lugemikus: võeti sisse, mis juhtus käepärast olema, s. o. mis kuskilt raamatust või endisest lugemikust leiti, kust selle siis tarvitses ainult ära kirjutada või, mis veel lihtsam, välja lõigata¹⁾. Ei, head koolilugemikku ta õpetlikus osas ei saa ära kirjutades, vaid see tuleb kirjutada või kirjutada lasta, kusjuures juba ennakult teemad ära määratakse. Juba kirjutatud tekste saaks puhtal kujul ainult erandlikult tarvitada, harilikult aga mitte või alles sellekohaselt präpäreeritult, sest need on enamasti määratud kas liig spetsiaal-õpperaamatule või täiskasvanuile, mitte aga koolilastele. Nii on liig spetsiaalkirjanduse maiguga näit. nr. 161 „Taimede elu“, mis nagu mõnest botaanika õpperaamatust välja kirjutatud, ja samuti mitme lehekülje pikkused kirjeldused Eesti maakondadest (nr. 99, 101, 102, 103, 104, 106; 109, 110, 112), mis oma esitusviisi tõttu kohasemad on mõnele geograafia käsiraamatule, koolilugemikule aga on nad raskepärased ja kuivavõitu.

Kõigi nende puuduste tõttu tundub Kampmanni lugemiku õpetlik sisu hõredana, kuiva- ja tuimavõitu.

Olgu märgitud ka maahariduse kohta käivate lugemistükkide suhteline rohkus (nr. 55, 68, 78, 117, 152, 153), mis

1) Väljalõikamisega seletuvadki vahest mõned jämedad keelevead (nagu näit „märjade“), mis kokkuseadja tingimata oleks pidanud märkama ja parandama, kui ta teksti ise oleks ära kirjutanud. Sellepärast ei ole käärde töö lugemiku kokkuseadmises üleüldse mitte soovitatav.

näitab, et kõnealune lugemik on maakoolidele ja nimelt neile lastele määratud, kes maale tahavad jääda. Keskoole ja linlasi ei ole selle lugemikuga peaaegu sugugi mitte silmas peetud.

Lugemistükkide väline järjestus on ses lugemikus läbisegine (ilukirjanduslikud ja õpetlikud tükid läbisegi), mis hukka mõistame. Selle puhul olgu muu seas konstateeritud veidrasti kontrasteerivaid kõrvutiolemisi, näit. asjalikult ja kuiv-geograafiliselt kirjutatud „Viljandi maakonna“ järele vahetumalt Koidula „Mis sa nutad, lillekene“. Veel veidram oli ühes varemäs trükis rubriik „Kunsti ja tehnika vallast“, mis algas „Ilulauluga“, millele vahetumalt järgnes kaine proosakirjutus „Kunstist ja käsitööst“, edasi rauasulatamisest.

Teiseks tehniliseks puuduseks tuleb lugeda, et kokkuseadja ei ole autorite nimesid iga tüki alla ära tähendanud. Mis imelik põhimõte takistas seda tegemast? Mõnede autorid on küll registris märgitud, mitmed aga sealgi mitte, nimelt nr. 12, 15, 18, 28, 30, 41, 42, 44, 46, 50, 51, 53, 62, 63, 66, 68, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 82, 83, 86, 87, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 110, 112, 113, 119, 123, 126, 152, 153, 159, 160, 161, 163, 177, 181, 182, 183, 194, 200, 203, 204. Kas kokkuseadja tahab sellega ütelda, et ta ise on nende autor? Aga siis oleks ta seda vähemalt ees- või lõppsõnas pidanud tähendama (mida kahjuks ülepea ei ole). Kuid mõnede kohta on kindlasti teada, et mitte Kampmann nende autor ei ole.

Viga on seegi, et Kampmann autoriks märgib selle, kes õigusepoolest ainult tõlkija on, näit. nr. 2 „Kodu“, mida Prants pole ise kirjutanud, vaid soome keelest tõlkinud. Niiviisi ju tembeldatakse inimesed vastu tahtmist plagiaatoriteks. Samuti ei ole ka mitmed valmid Jakobsoni, Malmi, Jannseni ega Kõrvi omad, vaid need on nad saksa keelest tõlkinud.

Lõppu on lisana liidetud ka kirjalikkude harjutuste ülesanded. Et see lugemikus kohane pole ja iseseisvana raamatuna peaks ilmuma, seda seletati juba ülemal.

Lõppeks ilustused. Neist on järgmised tarbetumad: lk. 2 (talumaja), 41 (koer), 197 (naine lehmaga). Halvasti välja tulnud on lk. 33 ja 249 (Laiuse mägi).

*

Üleüldine mulje arvustusealusest Kampmanni lugemikust on midagi hõredat, kuiva ja tuima ja ühtlasi ära-

rganut. See oleks võinud vahest heanagi tunduda 50 aasta eest maakoolides, ehk küll sellalgi oleks võinud kirjutada tuumakama ja huvitavama. Igatahes praeguse aja kooli nõudeile ta ei vasta enam hästi; nüüd peaks selgi alal olema kõrgemale jõutud.

Lugemik on tähtis kooliraamat: ta on noorsoo kasvataja ning õpetaja. Seepärast on vaja, et need, kes ta kokku seada võtavad, teeksid seda kõige hoole ja asjatundmusega. Kampmanni lugemikud aga olgu neile hoitavaiks eeskujudeks võimalikkude väärsammude eest¹⁾.

Joh. Anvik.

1) Alles pärast selle arvustamise kirjutamist puutus mu kätte Kampmanni „Kooli Lugemiseraamatu“ kolmas jagu. Olen seda üleüldiselt lehitsenud ja siit-sealt lugenud ning leidnud, et sellegi kohta mak-sab suurel määral kõik see arvustus, mis teise jao üle tehtud, sest see põeb enam-vähem samu vigu ja puudusi.

Kõige pealt leidub seski küllalt õigekirjutuse ja õigekeelsuse vigu ja ebajärjekindlusi: ühesilmaga (pro ühe silmaga), taku-koonalt (pro takukoonalt) 7, vähe-aaval (pro vähehaaval) 65, tal (pro tal) 375, chloorhapu (pro kloorhapu) 123, bromhapu (pro broomhapu) 123, chlorophyll (pro klorofüll) 124, fugad (pro fuugad) 267, ventilation (pro venti-latsioon) 138; — pasunate saadetusel (pro saatel) 23, — kuuldemata (pro „kuuldumata“ või „kuulumata“) 59, keemialised (pro keemilised) 123, fotosfääre (pro fotosfäär) 169, Umberto (pro Umberto) 285, atoomedest (pro „atoomidest“ või „atomitest“); — küünlate (pro küünalde) 23, kiir-ete (pro kiirte) 23, pikk talve (pro talv) 57, pilverlängad (pro -rünkad, nagu ongi samal leheküljel allpool: rünkaid), õune (pro õunu) 155, lehta (pro lehti) 153, spektroskoopi sisse (pro spektroskoobi) 173, mär-jade (pro märgade) 286; ebajärjekindlus: neelda 149, aga „neelavaid“ 171; — jahi peal käis (pro jahil käis) 78; tühja talitusele (pro tüh-jale talitusele) 79; orast tõusma näha (pro näha orast tõusvat) 361; — mingisugust sõnade seletust lõpus ei ole; — võõrakeeliste nimede hääldamine antakse, aga rõhku ei märgita (Tshikago, Bekkerel); vahel ei anta üleüldse mitte hääldamist (Joachim, Cäsar). Need kõik on ainult üksikud näitused.

Mis puutub sisulisse külge, siis on seski jaos kõige pealt palju tühiseid ja tarbetumaid ilukirjanduslikke palu ja luuletusi (näit. numbrid 8, 9, 10, 11, 13, 17, 19, 20, 21, 25, 27, 28, 30, 32, 42, 44, 45, 46, 51 jne. jne.). Ka õpetlikkudest tükkidest on mõned tarbetumad, nagu nr. 160, 151, 149, 195, 192, 183, 181 j. m. Loodusteaduslike lüüde lugemis-palade valikus valitseb siingi teatav juhuslikkus.

Kõigi lugemispalade autorite nimesid ei anta selleski jaos ja siingi tehakse mõnest mehest plagiaator, nii C. R. Jakobsonist ja Heraklidesest. „Jgavik“ (nr. 199) ja „Siirius“ (nr. 97) ei ole muud kui tõlked, kuna nende ridade kirjutaja omaks märgitud „Julius Cäsar“ (nr. 165) pole tema tõlgegi, vaid H. Prantsu.

Rahvakooli olud Tartu ja Võru maakonnas 1839. a.

1836. a. valis Liivi maapäev Laiuse õpetaja Heinrich Georg von Jannau¹⁾ rahvakooli olude parandamise komisjoni liikmeks. Saadud ülesannet täites võttis õp. Jannau Tartu ja Võru praoskondades²⁾ üleüldise koolide katsumise ette ja andis 1839. a. pikema katsumise-aruande maapäevale ja konsistoriumile sisse. Sellest aruandest, mille ärakiri, õp. Jannau poolt allakirjutatud, Laiuse kirikuarhiivis leidub, tahaksin tähtsamaid, meie hariduseolusid valgustavaid andmeid siinkohal ette tuua, niisama ka mõtteavaldusi, mis oma aja tegelaste vaateid iseloomustavad.

Aruandes rõhutatakse, et katsumine õige tõsine ja hoolas on olnud. „Koolisid ja kooliõpetajaid katsuti ja eksamineeriti õige üksikasjalikult ja kõigi kihelkonnaametnikkude juuresolekul... Koolide seisukord, vanadus, suurus, kaugus ja kõlblikkus, iga üksiku kooliõpetaja teadmised, vanadus, õpetamisevõime, tegevus ja palk, õpeabinõud jne.“ on karvapealt ja täielikult protokollis pandud. „Ka koolilapsi katsusid kõigis koolides vaimulikud saadikud kohaliku õpetaja, kogukonna esitajate, kirikuvõõrmündrite, koolivanemate ja kirikueestseisjate juuresolekul lugemises, katekismuses ja kirikulaulude laulmises ja nimelt nimekirjade põhjal, mis kohalik õpetaja enne valmistanud ja mis siis koha peal kontroleeriti, nii et eksimine võimatu oli.“

Katsumiseaala suurusest üteldakse aruandes: Tartu ringkonnas elas umbes 51.883 inimest 8 kihelkonnas; kooliealisi lapsi, 10. eluaastast peale, oli 9.169; külakoolisid 112 ja kihelkonna-koolisid 2; viimastes õppis 26 last.

Võru ringkonnas oli umbes 114.383 inimest 16 kihelkonnas; kooliealisi lapsi 16.926, külakoolisid 196, kihelkonna-koolisid kaks, 24 lapsega.

Katsumise tagajärjed olid järgmised:

Tartu ringkonnas oli laste hulgas

hästi (fertig) lugejaid . . .	3931,
keskmiselt lugejaid. . .	2566,
veerijaid ja abd-lugejaid. .	2117.

1) Oli 1822—1864 Laiuse õpetaja; tuttava pärisorjuse-ajaloo kirjutaja poeg.

2) Ülemkonsistoriumi määruse põhjal 1804. a. arvati Tartu praoskonda põhja pool olevad Tartu maakonna kihelkonnad, Võru praoskonda kõik Tartu-Võru (Lõuna-Eesti) murde kogudused Tartu- ja Võrumaal.

Võru ringkonnas:

hästi lugejaid. 4823,
keskmiselt lugejaid. 5594,
veerijaid ja abd-lugejaid. . . 4735.

Hästi lugejad laulavad ka tuttavamaid kirikulaulusid ja mõistavad katekismust enamasti peast, keskmised ja veerijad on laulmises ja katekismuse õppimises algust teinud.

Läbistikku arvates tuleb mõlemas praoskonnas 100 lapse peale 65 lugedaoskajat, kui ka arvud kihelkondade järele muutuvad (Laiuses loeb 100 lapsest umbes 85).

Pealiskaudselt vaadatult võiks selle põhjal meie rahvakoolist väga heas arvamises olla. Tõepoolest ei ole selleks aga mitte õigust. Seda tõendavad andmed koolide ja kooliõpetajate seisukorra kohta.

Koolid. Tartu ringkonna 112 koolist on pea pooled, Võru ringkonna 196 koolist aga $\frac{3}{4}$ „päris vanad, lagunud, peaaegu mitte sugugi tarvitavad või sagedasti ainult terise hävitajad hooned, mis oma paremal õitseajal vanadest künnidest, kõrtsidest, saunadest, kasarmutest ja sellesarnastest kaludest kokku on seatud, — katused, seinad, korstnad (kui neid üleüldse on olemas olnud) kokku langenud, nii et kooliõpetaja mõnikord sunnitud on majast, milles ta peab õpetama ja kus ei koolilaudu ega koolipinkisid olemas ei ole, lahkuma ja ühes noorsooga naabri sooja rehte asuma. (Ma ei ole mitte julenud sarnaseid ruumisid keskmisteks nimetada.)“

On koolisid, kus on üks ainus 3 sülla suurune tuba, milles peab kooliõpetaja oma perekonnaga ja veel 90 ja enam last elama, sööma, magama ja õppima. On veel kooliruumisid, mis vaevalt 4 ruutsülda suured, ja kus 150, 200, isegi 225 last ühe kooliõpetaja käest õpetust saab; koolid, kus 3—4 ruutsülla suuruses ruumis 80—100 last koos, on päris harilikuks nähtuseks, ja mitte iga kord ei ole selle kõrval kooliõpetajal toakest oma perekonna tarvis. Mõned koolimajad on kohalikkude kooliõpetajate omad ja sellepärast võib kooli tegevus ühekorraga seisma jääda, kui kooliõpetaja seda tahab. „Meil on koolisid, mida kõrtsides peetakse ja kus kooliõpetaja ühes ka kõrtsimees on!“

Paljudesse koolidesse peavad „vaesed kehvalt riides 10 a. vanused koolilapsed, terve nädala moon leivakotis seljas, lumest ja pahast ilmast läbi 7, 8, 10, isegi 12 ja enam verstu rändama, mille juures nad peaaegu üleüldiselt terve nädala jooksul sugugi sooja toitu ei saa“.

Kooliõpetajad. „Meie leiame veel niisama nagu 1765. a., et kokad, kõrtsimehed, möldrid, kalamehed 12 rbl. panko palgaga, rätsepad, toapoisid ja vabadikud kooliõpetaja ametit peavad...“

312 kooliõpetajast on ainult 56 ise õpetust, kui ka puudulikku, saanud. teised 256 aga ei mingisugust. Mõned uskuvat, et lauluraamat olevat pühade prohvetite kirjutatud, mõned ei tunne isegi piiblit mitte ja ei mõista pea ühtegi lauluviisi õigesti laulda. Ilma raamatuteta, ilma juhatuseta on nad ise „ommast peast“ (sic) natuke õppinud. Ometi võib nende tööd olude kohaselt rahuloldavaks pidada. „Sest mis võib oodata meestelt, kelle palk 12 rbl. või 25 rbl. pankoraha ja kes selle juures koolimaja korras peavad pidama, või 6 vakka rukkid, 5 vakka otri ja 4 leikat soola, mille eest nad 200—225 last talv otsa peavad õpetama? Inimesed, kes 2—4 vakamaast ühtekokku oma perekonnaga peavad elama, ei või mitte palju teha noorsoo heaks, — ja niisuguseid on väga palju.“ Väga vähe on neid kooliõpetajaid, kelle sissetulek kunni 100 rublani panko ulatab, „sest kõrgemalt ei või ühepäeva maad, mis neil tarvitada, mitte hinnata“.

Koolilapsed on kirjeldatud oludes „uskumata“ tagajärjega tööd teinud. Võimata on, et kõik lapsed koolis käivad: koolimajad on liiga väikesed ja laste elukohast tihti 10—12 versta eemal, lastel ei ole sagedasti raamatuid, riideid ega leiba. Ainult harva tuleb ette, et vaeseid lapsi magasiadast üleval peetakse, nagu 1819. a. seadus nõuab. „Täis kõht ei õpi hea meelega, aga tühi kõht veel vähem. Meie rahvaliikmete (Nationalen) vaesus on paljudes kohtades kirjeldamata suur ja kooliõpetajate ja koolide puuduse pärast, keda nemad mitte ei jõua üles pidada, on nende kultuuriastest väga madal, ehk küll 100 kohta läbistikku 65 lugedaoskajat tuleb.“

Kõigis kihelkondades puuduvad õpeabinõud, 24 kihelkonnast leidub ainult 6-el väike kooliraamatukogu vaeste laste tarvis; puuduvad isegi aabitsad ja katekismused, lauluraamatutest ja piiblitest rääkimata. Teistest raamatutest on ainult 3 kihelkonnas kõnet.

Seisukord on aruandja tundmise järele õige tõsine. Kõiki a-jaolusid arvesse võttes peab otsekoheselt tunnustama, „et meie rahvaliikmed (Nationalen) sel kombel kuidagi sellest astmest kõrgemale ei jõua, kus nad juba aastasadasid seisavad“ Teiste maade nähtused sunnivad koguni kartma. „et rahvas, kes täiesti vastuvaidlemata meie päevil suurt haridusetungi tun-

neb ja omal viisil üles näitab¹⁾, kergesti eksiteele võib sattuda ja meile täiesti võõraks jääda“. Kui mõtlejate inimestena tähele panna „väikesakste (Kleindeutsche), käsitöölise, misjonääride ja kasinuseseltside“ tegevust, „kui linnakoolidesse tungimist ja saksastamist üleüldse“ vaadelda, niisama talupoegade mõtteid ja arvamisi kuulda, iseäranis linnade ligiduses, siis tundub kahtlemata „väga tugev ja üsna haruldane (ungewöhnliche) ärevus“.

Riikide ajaloos ei leidu ühtegi näitust, „et üks vabaks saanud rahvas aastasadasid vaesuses ja harimatuses oleks elanud, — ikka on ta enesele ootamatalt teed murdnud, et enda arvates oma seisukorda parandada, on aga selleks harilikult vale abinõusid tarvitanud“. Võimata oleks uskuda, et eestlased ja lätlased eranditeks on. Viimase aja sündmused, iseäranis karskuseliikumine,²⁾ on selgesti näidanud, „kui kerge on rahvast üles kihutada. Kes meist mõtles enamalt karskuseseltside peale? Kes võib aga teada, kas meil ehk juba väga lühikese aja järele koguni teistsuguse, palju suurema, niisama ootamata ärevusega tegemist ei ole³⁾, millest meil ehk mitte rohkem aimdust ei ole olnud, kui karskuseseltsidest, mis ju tõepoolest kuulmata nähtus (unerhörte Erscheinung) on meie maarahva keskel. 1765. aasta eestlasi ja lätlasi ei ole enam.“⁴⁾ Sellepärast peavad juhtivad ringkonnad praegu, kus selleks veel aeg ja võimalus, püüdma kõigest jõust rahvast nõnda juhtida, „et vanad olud au sees püsiksid ja rahvast nõnda kasvatataks, et ta oma auväärilist seisust õpiks armastama ja austama, omandatud tundmise põhjal oma seisukorda loomulikult teel parandaks ja vaimlise ja kodanlise hea põlve sisse saaks, mis ju isamaa hea käekäiguga ja aadeli huviga kõige ligemalt on seotud“. Juba 1765. aastast alates on selle peale mõeldud, nüüd aga tuleb ükskord ometi tõsiselt

1) Minu harvendus (J. K.).

2) Selle 1836. a. vaimulikkude algatatud ja korraldatud karskuse liikumise kohta, mis oli esimene meie maal, v. ligemalt M. J. Eisen, Karskuseliikumise ajalugu, Tartus 1914, lhk. 107—111; E. Karsk. Seltside Kalender ehk Aastaraamat I (1892), lhk. 43—56; II (1893), lhk. 36—42.

3) Siin etteaimatud ärevus ei lasknud ennast tõepoolest kaua oodata. 1841. a. algas Liivimaal liikumine, mis varsti Vene usku minemise liikumiseks välja arenes, iseäranis 1845—1848. a. õige suureks paisus ja esialgselt umbes 100.000 inimest Vene õigeuskusku viis.

4) Jannau rõhutab oma aruandes mitu korda, et kooli- ja hariduseolud mitmeti samas seisukorras on, kui 1765. aastal, mil esimene kindlam eeskiri rahvakooli asjus anti.

algust teha rahvahariduse küsimuse põhjaliku lahendamisega. Peab rahvast tundma tegelikus elus, mitte ainult „oma toast“, kus kõiksugu eelarvamised ja isemeelsuseni ulatavad seisukohad juurduvad. „Meie ajal, kus kõigil inimliku teadmise aladel hiiglasammusid astutakse, võiksime meie vanast roopast kartlikult kinni hoidmise läbi enestele niisugust kahju saata, mida, võib olla, ialgi enam ei saaks tasa teha. On tark ajaga ühes käia ja mitte voolu vastu ujuda, — 1765. aasta eestlasi ja lätlasi ei ole enam.“

Ettepanekud. Kõigi Tartu-Võru ringkonna koolirevidentide ühemeelse otsuse põhjal soovitab õp. Jannau:

1. palju enam ja paremaid külakoolisid avada, sest „suurem osa neist ei ole kooli nime väärt, kuna ju mehaaniline lugemine ja päheõppimine mingit haridust ei anna“. 1765. ja 1785. aasta määrused, mille järele iga 5 adramaa kohta üks kool peab tulema, seisvat tegelikule elule ligemal kui 1819. a. talurahva-seadus, mis 500 meestehinge peale kooli määrab, sest 500 meestehingele vastab vähemalt ka 500 naisterahvast; neist on umbes 500 last. „Kuna aga rahva lastest (von den Kindern der Nationafen) umbes $\frac{2}{3}$ esimeses elueas (im ersten Lebensalter) harilikult ära sureb“, on kooliealisi, s. o. 10. aastast peale, 150 last, keda võimatu on ühte ruumi mahutada. Sellepärast tuleks teatava aja jooksul üleüldisele otstarbekohasele ehitusekavale vastavalt iga 5 adramaa kohta koolimajad ehitada; ehitamiseraskused jaotatakse nõnda ära, et harrad materjaali annavad ja talupojad töö teevad.

2. Kihelkonna-koolid tulevad talurahva-seaduse nõuete järele korralikult ehitada. Kihelkonna-kooli tähtsust võib koguduste katsumisel igaüks põhjalikult näha. „Hea kihelkonna-kooli mõju terve koguduse peale on väga suur; külakool õpetab ainult lugemist, katekismust ja laulmist!“

3. On tarvis 2 seminaari asutada: teine Põhja-, teine Lõuna-Liivimaale. Seminaari ülespidamiseks on riigivalitsus Väike-Rõngu mõisa annud ja sellega oma vaate asja peale selgesti avaldanud.¹⁾

4. „Kõige paremad koolimajad ei aita midagi, kui neis mitte tublid kooliõpetajad ei õpeta. Neid võib aga ainult siis saada ja paigal hoida, kui neile meestele nende raske ja mõjurikka töö eest kohane palk kindlustatakse.“ Tasuks tuleks umbes 14—16 taalri maad määrata, „mille eest mui-

1) Väike-Rõngu mõisa andmise kohta seisab aruande alumisel serval nähtavasti hiljemini kirjutatud märkus: „ist revocirt“.

dugi talupojad ühiselt (in corpore) mõisale tegu teevad, — õigusemaksu (Gerechtigkeit) võiks ära jätta“.

5. Tuleb asutada korraldatud koolivalitsus täidesaatva võimuga, „et selles asjas igasugune omavoli lõpeks ja mitte heast tahtmisest ühes kohas enam, teises vähem ei sünniks, vaid igal pool seaduse nõudmisi korralikult täidetak“. Sooviga, et nüüd ühiselt sõnade juurest tegudele asutaks, lõpetab Jannau oma aruande ja ettepaneku.

Aruandele on juure lisatud märkus, et õp. Jannau oma töö eest Liivi rüütelkonnalt 1839. a. tänukirja saanud.

J. Köpp.

Toimetusele saadetud kirjandus.

Nädalakalender, ärarebitav, Eestimaa kaardiga. K.-ü. „Rahvaülikool“. Hind 8 mrk.

Ärarebitav seinakalender. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas. G. E. Luiga: Eesti - Saksa vahekord Baltimaal. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas 1919. 47 lhk.

J. Sitska: Üleüldine ajalugu. I jagu: Vana aeg. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 272 lhk. Hind 25 mrk.

Vanda Zelinsky: Pages choisies. Annotées et expliquées suivies d'un petit cours de langue pratique. A l'usage de la jeunesse Estonienne. Edition „Rahvaülikool“ Tallinn. 109 lhk. Hind 10 mrk.

Les Troglodytes par Montesquieu. La ficelle par Guy de Maupassant. Lectures à l'usage des classes supérieures des écoles Estoniennes. Expliquées et annotées. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinn. 51 lhk

Ladina keele grammatika. 1. Etümoloogia. 2. Süntaks. Santurski järele toimetanud Aug. Kuks, Tallinna linna poeclas-tegümnaasiumi õpetaja. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 01 lhk. Hind 15 mrk.

D. Rootsman: Algebraalne analüüs ülesandeis I. Koolidele ja iseõppijatele. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 222 lhk.

H. Pöhl: Inglise keele õpperaamat. Algkursus. Hääleõpetus, lugemise, kõnelemise ja kirjatööde harjutused, grammatika ja sõnastik hääldamise juhatusel. Koolidele ja iseõppijatele. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 224 + VIII lhk.

H. Pöhl: Inglise Eesti sõnastik hääldamise juhatusel Inglise keele õpperaamatu algkursuse juure. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 64 lhk.

Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri

„Eesti Kirjandus“

jätkab käesoleval (1920.) aastal — XIV aastakäiguna — oma ilmumist sennisel kujul, iga kuu kohta üks number.

Tellimisehind: 40 marka aastas.

„Eesti Kirjanduse“ sennistest aastakäikudest on veel tagavaral:

XIII aastakäik (1918/19) — hind 30 marka.

Oma kirjastuseladust soovitame järgmisi raamatuid:

Joh. Kunder: **Eesti vanemad laulikud.** Hind 10 mrk.

J. Jõgever: **Eesti keele häälikute ajalugu.** Hind 15 mrk.

Tellimiseaadress: Tartu, Eesti Kirjanduse Selts. Seltsamal aadressil tuleb ka

Eesti Kirjanduse Seltsi liikmemaks

õiendada, niihästi sennistel liikmetel kui ka liikmeks astujail. Liikmemaksu suurus on:

1918. aasta kohta 5 mrk.

1919. „ „ 5 „

1920. „ „ 25 „ ja peale selle tuleb

neil seltsiliikmetel, kes käesoleval aastal ilmuva aasta-raamatu (1917.—1919. a. kohta) soovivad saada, veel 8 marka maksa. Eluaegne (ühekordne) liikmemaks 500 marka.

Et üksnes need liikmed, kes ka 1920. a. liikmemaksu ära on maksnud, tänavu ilmuva aastaraamatu liikmenimestikku märgitakse, siis palutakse liikmemaksu õiendamisega rutata. Ühtlasi oleks väga soovitav, et iga liige seltsile oma elukutse (ameti) ja aadressi lähemalt ära tähendaks.

Eesti Kirjanduse Selts.